



ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε

Όνομα Επιβλέποντα Καθηγητή: Μπαλταζτής Δημ.

Όνομα Φοιτητή: Γιατρά Μαρία

Βοργιάς Παναγιώτης

Τμήμα: ΕΠΠΑΙΚ

Ημερομηνία: 18/05/2015

ΘΕΜΑ: «Μονογονεϊκές οικογένειες - Διαζύγιο γονέων.

Επίδραση στα παιδιά προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας»

Ευχαριστίες

Πρώτα απ' όλα, θέλουμε να ευχαριστήσουμε τον επιβλέποντα της πτυχιακής εργασίας μας, Καθηγητή κ. Δημήτριο Μπαλτατζή, για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της διπλωματικής μας εργασίας. Επίσης θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους φίλους και συμμαθητές μας στην ΑΣΠΑΙΤΕ για την ηθική υποστήριξή τους. Επίσης, ευχαριστούμε τους συντρόφους μας για την κατανόησή τους, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών της προσπάθειάς μας. Πάνω απ' όλα, είμαστε ευγνώμων στους γονείς μας, για την ολόψυχη αγάπη και υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Αφιερώνουμε αυτή την εργασία στην μητέρα μας και στον πατέρα μας.

Γιατρά Μαρία

Βοργιάς Παναγιώτης

Περίληψη

Στις μέρες μας ο θεσμός του γάμου, που συγκεντρώνει ένα πλήθος προσδοκιών και γεννά τα πιο έντονα συναισθήματα, συχνά αντιμετωπίζει δυσκολίες και προβλήματα με αποτέλεσμα να διαλυθεί. Το διαζύγιο συνήθως αποτελεί ένα τραυματικό και επώδυνο γεγονός τόσο για τα παιδιά όσο και για τους γονείς. Μετά το διαζύγιο τα μέλη της οικογένειας καλούνται να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα και να αντιμετωπίσουν τόσο δυσκολίες πρακτικές (οικονομικά προβλήματα, αλλαγές κατοικίας, νομικές δυσκολίες) όσο και ψυχολογικές (θλίψη, θυμό, ανασφάλεια) (Χατζηχρήστου, 1999). Οι μέχρι τώρα έρευνες δείχνουν ότι ο χωρισμός των γονέων αποτελεί, όπως και για τους γονείς, μια τραυματική εμπειρία για το παιδί· ακόμη και όταν το ίδιο θεωρεί το χωρισμό των γονιών του ως λύτρωση από τις αδιάκοπες συγκρούσεις τους (Συμεού, 2005). Η ηλικία και το στάδιο ανάπτυξης των παιδιών αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στις άμεσες και βραχυχρόνιες αντιδράσεις και την προσαρμογή τους στο χωρισμό των γονέων τους (Herbert, 2008). Ο φόβος, το άγχος, η θλίψη και ο θυμός των παιδιών εκδηλώνονται συνήθως με διαταραχές του ύπνου (εφιάλτες) και του ελέγχου των σφιγκτήρων (ενούρηση), διαταραχές στη θρέψη, εριστικότητα, επιθετικότητα, σύγχυση, ενοχές, αυτοκατηγορίες, συναισθηματική εξάρτηση (Dominian, 1998). Αυτό αποτέλεσε και το κίνητρο για την πραγμάτωση της παρούσης μελέτης.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 1. Το διαζύγιο.....	9
1.1 Αίτια διαζυγίου.....	9
1.2 Συναισθήματα γονέων – φάσεις χωρισμού	12
Κεφάλαιο 2. Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά και ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του σχολικού ψυχολόγου	14
2.1 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά βρεφικής ηλικίας.....	14
2.2 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας	15
2.3 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά σχολικής ηλικίας	16
2.4 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά εφηβικής ηλικίας.....	19
2.5 Έρευνα σχετικά με ζητήματα γονικής μέριμνας και επιμέλειας παιδιών σε περίπτωση διαζυγίου.....	21
Κεφάλαιο 3. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του σχολικού ψυχολόγου απέναντι στα παιδιά διαζευγμένων γονέων	23
3.1 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού.....	23
3.2 Ο ρόλος του σχολικού ψυχολόγου.....	25
3.3 Στοιχεία-κλειδιά της επιτυχημένης σχέσης μεταξύ σχολείου και οικογένειας.....	27
3.4 Μονογονεϊκή οικογένεια.....	31
Επίλογος.....	32
Βιβλιογραφία	34

Εισαγωγή

Η οικογένεια είναι ένα από τα βασικά στοιχεία της οργάνωσης του συλλογικού και του ατομικού βίου (Κατάκη, 1984). Στην εποχή μας όμως, τόσο σε ατομικό όσο και κοινωνικό επίπεδο, ο θεσμός της οικογένειας διέρχεται κρίση, η οποία σχετίζεται με την απειλή της καθεστηκυίας τάξης όλων των παραδοσιακών οικογενειακών σχημάτων (Μουσούρου, 1999). Με την αποκαλούμενη «κρίση της οικογένειας» συνδέεται άμεσα και το διαζύγιο, το οποίο μελετάται στην παρούσα εργασία. Το διαζύγιο εμφανίζεται ως διαχρονικό φαινόμενο σε διαφορετική όμως συχνότητα. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο παρατηρήθηκε αύξηση στο ποσοστό του διαζυγίου σε Ευρώπη και Αμερική, ενώ στη δεκαετία '60-'70 το ποσοστό άρχισε να διπλασιάζεται στις Ευρωπαϊκές χώρες (Γεώργας, 1998). Τη σημερινή εποχή, τα ποσοστά διαζυγίου έχουν αυξηθεί εντυπωσιακά. Στις σημερινές ευρωπαϊκές κοινωνίες παρατηρείται αύξηση των διαζυγίων μεταξύ παντρεμένων ζευγαριών, καθώς το 40% των γάμων στην ΕΕ καταλήγουν σε διαζύγιο. Πολλά από τα ζευγάρια που χώρισαν είχαν και παιδιά, γεγονός που οδηγεί στην αύξηση αυτών που ζουν με τον ένα από τους δύο γονείς ή και με τους δύο εκ περιτροπής (Eurostat, 2006).

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στην Ελλάδα σταθερή αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2008). Αυτό το γεγονός καταδεικνύει ότι το φαινόμενο του διαζυγίου αποτελεί μια πραγματικότητα που γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτή, στατιστικά και κοινωνικά (Κογκίδου, 1995). Ωστόσο, όσον αφορά στα διαζύγια, η Ελλάδα το 2003 σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε παρουσιάζει το μικρότερο δείκτη (1,0) μετά την Ιταλία και την Ιρλανδία (Eurostat, 2006). Αυτό σημαίνει ότι ο θεσμός της οικογένειας στη χώρα μας διατηρεί ακόμα σε μεγάλο βαθμό τον παραδοσιακό χαρακτήρα του (Μπαμπάλης, 2005).

Το ποσοστό των γάμων που οδηγείται στο διαζύγιο σε άλλες χώρες είναι: στις Η.Π.Α το 49% στην Ελλάδα το 18%, στην Γαλλία το 43%, στην Μεγάλη Βρετανία το 53%. Το ποσοστό για τις χώρες που έχουν έντονα ανεπτυγμένο το θρησκευτικό αίσθημα είναι χαμηλότερο, ειδικά στις καθολικές και μουσουλμανικές χώρες. Εντούτοις, σε όλες τις χώρες που έχουν επηρεαστεί από τον δυτικό πολιτισμό το διαζύγιο αποτελεί ένα μεγάλο και σημαντικό πρόβλημα (Kuijsten, & Strohmeier, 1997). Οι στατιστικές από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας δείχνουν ότι τα ποσοστά διαζυγίου ποικίλουν από τη χώρα μας μέχρι την Κούβα, όπου το 75% όλων των γάμων καταλήγουν σε διαζύγιο. Η Λευκορωσία και η ρωσική Ομοσπονδία έχουν τη δεύτερη υψηλότερη

επιλογή διαζυγίου: εκεί το 65-68% όλων των γάμων φτάνει στο διαζύγιο. Η Τουρκία και η F.Y.R.O.M. έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά, με το 5-6% όλων των γάμων να καταλήγουν σε διαζύγιο (Kuijsten & Strohmeier, 1997). Αποτέλεσμα του διαζυγίου είναι η εμφάνιση της μονογονεϊκής οικογένειας. Με τον όρο "Μονογονεϊκή οικογένεια εννοούμε την οικογένεια όπου υπάρχουν παιδιά κάτω των δεκαοκτώ (18) ετών, που έχουν μόνο έναν γονέα. Η έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1989), για τις μονογονεϊκές οικογένειες ορίζει τη μονογονεϊκή οικογένεια ως οικογένεια στην οποία (Lone Parent Families in the European Community, Final Report 1989): «Ένας γονέας -χωρίς σύζυγο ή σύντροφο αλλά, ίσως, μαζί με άλλα άτομα (π.χ. τους γονείς του/της)- ζει με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί, εξαρτώμενο από αυτόν».

Δεν υπάρχει συστηματική έρευνα για τη μονογονεϊκή οικογένεια ως σύστημα με τη δική του δομή εξουσίας, τους κανόνες, τις διαδικασίες επίλυσης προβλημάτων, τον τρόπο λήψης αποφάσεων, τα σχήματα διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης, τον επαναπροσδιορισμό των ορίων ως οικογένειας. Παρ' όλη τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διερεύνηση της εσωτερικής οργάνωσης της μονογονεϊκής οικογένειας και της αναδιοργάνωσής της με την πάροδο του χρόνου, εντούτοις υπάρχουν ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα (Κογκίδου, 1995). Τα κοινά σημεία αυτών των ερευνών είναι ότι οι μόνοι-γονείς βιώνουν μεγάλο συναισθηματικό και πρακτικό φόρτο και ότι τα παιδιά κατέχουν μία θέση συντρόφου -έστω νεότερου- του μόνου-γονέα (Bradshaw et al., 1999). Η μονογονεϊκότητα βιώνεται διαφορετικά από τους γονείς, ανάλογα με τη σχέση που έχουν με το παιδί. Όπως αναφέρει ο Poussin (1993) υπάρχει η ολοκληρωτική μονογονεϊκότητα και η μονογονεϊκότητα των Σαββατοκύριακων και των διακοπών. Συνήθως μετά το διαζύγιο οι μητέρες είναι αυτές που ζουν κυρίως με τα παιδιά. Ο ρόλος της μόνης-μητέρας, υπεύθυνης του μονογονεϊκού νοικοκυριού, απαιτεί μεγάλη επένδυση χρόνου και δυναμικού, καμία φορά, ίσως, είναι και αποκλειστικά δεσμευτική. Ταυτόχρονα η απουσία του πατέρα ευνοεί τη δημιουργία ιδιαίτερης στενής σχέσης μόνου-γονέα/παιδιού (Κογκίδου, 1995). Η μονογονεϊκότητα μπορεί να μην εμπεριέχει το ρόλο της συζύγου, δεν παύει, όμως, η μόνη-μητέρα να είναι γυναίκα, ίσως σε μία νέα φάση της ζωής της, να βιώνει ένα νέο ρόλο, απ' όπου μπορεί να προκύψουν και συγκρούσεις (Bradshaw et al., 1999). Σύμφωνα με τον Bohannon (1970), το διαζύγιο έχει μακρά χρονική διάρκεια και περιλαμβάνει έξι στάδια τα οποία εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο και ένταση σε κάθε άτομο:

A) Συναισθηματικό διαζύγιο: πρόκειται για το στάδιο που προηγείται του οριστικού χωρισμού και χαρακτηρίζεται από την δυσαρέσκεια και απογοήτευση των συζύγων για την

εξέλιξη της σχέσης τους και την τροπή που παίρνει η προσωπική τους ζωή. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ τους και στην σταδιακή απομάκρυνση τους από την σχέση αυτή. Β) Νομικό διαζύγιο: Αφορά στην διευθέτηση και επικύρωση του χωρισμού από νομικής πλευράς. Γ) Οικονομικό διαζύγιο: Αφορά στην διευθέτηση των κοινών περιουσιακών στοιχείων των συζύγων και στις ρυθμίσεις που σχετίζονται με την διατροφή της συζύγου και των ανήλικων τέκνων. Δ) «Διαζύγιο» από τον κοινό γονεϊκό ρόλο: Στο στάδιο αυτό διευθετούνται τα ζητήματα που αφορούν την επιμέλεια των παιδιών και τα δικαιώματα του γονέα που δεν παίρνει την επιμέλεια να έχει επικοινωνία με τα παιδιά του. Οι γονείς χωρίζουν σε ότι αφορά το συζυγικό ρόλο, όμως ασκούν τον γονεϊκό ρόλο από κοινού σε ισότιμη βάση. Ε) «Διαζύγιο» από τον κοινωνικό περίγυρο: Πρόκειται για το «Διαζύγιο» που παίρνουν οι διαζευγμένοι γονείς από τον κοινωνικό τους περιβάλλον με σκοπό να αποστασιοποιηθούν από τον πρώην σύζυγο. Στ) Ψυχικό διαζύγιο: Αποτελεί την δυσκολότερη φάση και αφορά στην δημιουργία της νέας οικογενειακής σταθερότητας, η οποία προϋποθέτει την πλήρη αποκατάσταση της ψυχολογίας των διαζευγμένων γονέων. Είναι γεγονός ότι τα περισσότερα παιδιά επιθυμούν να ζήσουν ευτυχισμένα και με τους δύο γονείς τους, όμως όλα θα προτιμούσαν να ζήσουν με τον ένα γονέα παρά και με τους δύο σε ένα δυστυχισμένο γάμο. Το παιδί της μονογονεϊκής οικογένειας μπορεί να εμφανίζεται περισσότερο ευάλωτο από σε σχέση με αυτό της πυρηνικής οικογένειας εξαιτίας του ενδεχομένου ύπαρξης μεγαλύτερων ψυχοκοινωνικών δυσκολιών, όμως δεν είναι αναγκαστικά δυστυχισμένο (Herbert, 1997).

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι να μελετήσει το διαζύγιο και τις επιδράσεις τους στα παιδιά προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας. Αρχικά αναφέρονται δημογραφικά-στατιστικά στοιχεία για τα διαζύγια στην Ελλάδα, στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις Η.Π.Α. και σε άλλες χώρες του κόσμου και γίνεται παρουσίαση της μονογονεϊκής οικογένειας, η οποία αποτελεί άμεση επίπτωση του διαζυγίου. Εν συνεχεία αναλύονται τα αίτια του διαζυγίου, οι αντιλήψεις και τα συναισθήματα των γονέων που βρίσκονται «σε διάσταση» ή είναι «διαζευγμένοι, οι φάσεις χωρισμού. Τέλος παρουσιάζεται η επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας και ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του σχολικού ψυχολόγου στη διαδικασία συμβουλευτικής και ψυχολογικής υποστήριξης των μαθητών που οι γονείς τους είναι διαζευγμένοι. Η μεθοδολογία της εργασίας στηρίζεται στη συλλογή δευτερογενών δεδομένων, τα οποία αντλήθηκαν μέσα από βιβλία, άρθρα σε περιοδικά, αλλά και μέσα από επίσημους διαδικτυακούς τόπους (Παρασκευόπουλος, 1993).

Κεφάλαιο 1. Το διαζύγιο

1.1 Αίτια διαζυγίου

Οι κοινωνικές συνθήκες που θεωρούνται ως σημαντικότερες για τη συχνότερη εμφάνιση των διαζυγίων είναι οι οικονομικές συνθήκες, και συγκεκριμένα οι μεταβολές στις ανάγκες και στην αγορά εργασίας, και η θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία (Gottman, 2014). Ως προς τις νέες οικονομικές συνθήκες, η ανάπτυξη της τεχνολογίας επιταχύνει τις εξελίξεις στην παραγωγική διαδικασία και εξαναγκάζει στην επαγγελματοποίηση της γυναίκας στην παραδοσιακά ανδροκρατούμενη αγορά εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η ανεξαρτητοποίηση της γυναίκας και η άνοδος του μορφωτικού της επιπέδου, γεγονός που αποτελεί σημαντική κοινωνική αλλαγή (Gottman, 2014). Ωστόσο, η θέση της γυναίκας εξακολουθεί να είναι εξίσου προβληματική όσο και στο παρελθόν. Οι αιτίες εντοπίζονται στο υπόδειγμα της κοινωνικής ηθικής, το οποίο εξακολουθεί να είναι ανδροκρατικής προέλευσης και με βάση αυτό, η γυναίκα κρίνεται και κοινωνικοποιείται. Επιπλέον, ο διπλός ρόλος της γυναίκας ως εργαζόμενης και νοικοκυράς προκαλεί αντιφατικότητες και συγκρούσεις, καθώς οι δύο αυτοί ρόλοι δεν είναι πάντοτε συμβιβάσιμοι. Επακόλουθο των μεταβαλλόμενων χαρακτηριστικών της κοινωνίας είναι να κλονίζεται ο γάμος (Giddens , 2013, Gottman, 2014). Ο Henslin (2000, οπ.αν. Νόβα – Καλτσούνη, 2003) σε έρευνά του κατέληξε σε τρεις βασικούς κοινωνιολογικούς λόγους που οδηγούν τους γάμους όλο και συχνότερα σε διαζύγιο, με βάση τα σημαντικότερα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους εξής:

1) Οι ασύμβατοι ρόλοι των φύλων.

Η σημερινή εποχή είναι μια εποχή σύγχυσης όσον αφορά στους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας, καθώς και οι δύο αναγκάζονται να αναλάβουν υποχρεώσεις τόσο μέσα στο χώρο της οικίας όσο και στον εργασιακό χώρο (Strong & Cohen, 2013). Ωστόσο, επικρατεί ακόμα η άποψη πως ο άνδρας εξακολουθεί να είναι ο φορέας της ισχύος και της λογικής, ενώ η γυναίκα της συναισθηματικότητας (Γεώργας, 1998). Αυτές οι αντιφάσεις όμως, συμβάλλουν στη σταδιακή υποχώρηση των ιδανικών του γάμου μπροστά στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής, ενώ οι διαφοροποιήσεις των δύο συζύγων ως προς τους προσανατολισμούς τους είναι πλέον εμφανείς (Φίλιας, 1999). Οι βασικές αντιλήψεις τους για τη ζωή έρχονται σε αντίθεση και αρχίζουν να βρίσκονται σε απόσταση, γεγονός που σταδιακά μπορεί να οδηγήσει στην απόλυτη ρήξη. Με αυτόν τον τρόπο, ο Heinslin (2000, οπ.αν. Νόβα – Καλτσούνη, 2003) καταλήγει στο

συμπέρασμα πως οι ασύμβατοι ρόλοι των φύλων αρκούν για να σημάνουν την καταστροφή των προσδοκιών του γάμου.

2) Ο διαχωρισμός των κόσμων με βάση το φύλο.

Συσχετιζόμενος με τον πρώτο παράγοντα, ο δεύτερος παράγοντας αναλύει τη διαφοροποίηση του κόσμου μεταξύ των ανδρών και των γυναικών. Άντρες και γυναίκες έχουν διαφορετική στάση ζωής και βιώνουν διαφορετικές εμπειρίες. «Ο διαχωρισμός του κόσμου των δύο φύλων ουσιαστικά σημαίνει ότι και τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ως ενήλικοι υπόκεινται σε μια διά βίου κοινωνικοποίηση» στη διάρκεια της οποίας το κάθε άτομο καταφέρνει να διδαχθεί καινούριους τρόπους προσέγγισης και αξιολόγησης διαφόρων ζητημάτων και προβλημάτων της ζωής. Είναι λογικό ότι οι δύο σύζυγοι που μοιράζονται την ίδια στέγη, τα ίδια όνειρα, αλλά και τα ίδια προβλήματα, να έχουν διαφορετική οπτική για την αντιμετώπισή τους και συχνά να έρθουν σε σύγκρουση μεταξύ τους (Henslin, 2000, οπ.αν. Νόβα – Καλτσούνη, 2003). Η Kelly (2000) στη μελέτη της για τις διαφωνίες στο γάμο που έφταναν σε διαζύγιο, κατέληξε στο ότι βασικός λόγος, εκτός από το διαφορετικό επίπεδο μόρφωσης και κοινωνικής τάξης, ήταν η διαφορετική προσέγγιση των θεμάτων ανάλογα με το φύλο. Στη μελέτη της, άντρες και γυναίκες περιέγραψαν τη φύση και τη συχνότητα των παραπόνων που έκαναν μέσα στο γάμο. Τα αποτελέσματα ήταν αποκαλυπτικά, διότι οι γυναίκες αποδείχθηκε πως είχαν περισσότερα παράπονα σχετικά με το γάμο σε σχέση με τους άντρες. Τα 2/3 των γυναικών θεωρούσαν πως οι άντρες τους δεν τις αγαπούσαν, ενώ το ανάλογο ποσοστό των αντρών ήταν 37%. Οι περισσότερες γυναίκες πίστευαν πως το αίσθημα αυτό οφείλονταν στη σταδιακή μείωση της τρυφερότητας που ένιωθαν για το σύζυγό τους με αποτέλεσμα να νιώθουν ένα κενό, που αναπόφευκτα οδηγούσε στην απόφαση για λήψη διαζυγίου. Οι άντρες διέφεραν, καθώς έκαναν παράπονα συχνότερα, σε ποσοστό 53%, πως η σύζυγος τους παραμελούσε και δε θεωρούσε σημαντικές τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους. Στη συνέχεια της έρευνας, το δεύτερο σε συχνότητα παράπονο των αντρών ήταν η μεγάλη διαφορά ενδιαφερόντων, αξιών και στόχων από την αρχή του γάμου. Οι γυναίκες όμως δεν είχαν το ίδιο παράπονο καθώς μόνο το 13% δήλωσε πως υπήρχε διάσταση ενδιαφερόντων, σε αντίθεση με το 39% των ανδρών (Kelly, 2000). Οι διαφορετικές αξίες οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο ότι στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες οι οικογένειες απαρτίζονται από πρόσωπα που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις, πρότυπα και αξίες (Giddens, 2013). Οι διαφορές συνδέονται ακόμη και με τις διαφορετικές γενιές που συνυπάρχουν σε κάθε οικογενειακή ομάδα και συνδέονται, όπως αποδείχθηκε στην έρευνα, με το φύλο και τη διαφορετική εμπλοκή του κάθε

φύλου στη διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Οι διαφορές αυτές καθιστούν πιθανότερες έντονες και συχνά συνεχείς τριβές, οι οποίες συνιστούν την πραγματική οικογενειακή κρίση, ενώ ταυτοχρόνως μπορούν, ανάλογα με τη συχνότητα και την έντασή τους, να θεωρηθούν ως ένα κύριο κοινωνικό πρόβλημα. Καταφέρνουν να καθιστούν επισφαλή τη σταθερότητα της οικογένειας και καταλήγουν να την απειλούν, τόσο ως κοινωνικό θεσμό όσο και ως τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, ενώ ενισχύουν τη συχνότητα των διαζυγίων (Νόβα – Καλτσούνη, 2003). Αυτό που προκύπτει τόσο από την έρευνα όσο και από τη θεωρία είναι πως συχνά άντρες και γυναίκες φαίνεται να θέτουν διαφορετικές προτεραιότητες ως προς τις αξίες μέσα στο γάμο, με αποτέλεσμα να μη διστάζουν να προχωρούν στην απόφαση του διαζυγίου, αν παρατηρήσουν πως ο γάμος δεν καλύπτει αυτές τις αξίες. Με δεδομένο όμως, πως οι αξίες αυτές διαφοροποιούνται ανάμεσα στους συζύγους, είναι δυσκολότερο να αντιληφθεί ο καθένας τους τι είναι σημαντικότερο για τον άλλο (Gottman, 2014).

3) Οι απαιτήσεις της ζωής.

Η σύγχρονη ζωή με τις αυξημένες υποχρεώσεις της έχει δημιουργήσει στα ζευγάρια άγχος σχετικά με την ικανοποίηση των διάφορων απαιτήσεων. Οι κύριες προτεραιότητες των συζύγων συχνά δεν είναι η συναισθηματική κάλυψη ή η ανάγκη για προσφορά αγάπης, αλλά καθημερινές υποθέσεις, όπως η αποπληρωμή λογαριασμών, τα μηνιαία έσοδα και έξοδα της οικογένειας, η συντήρηση των μελών της, η διασκέδαση, ο ρουχισμός, η διατροφή, η κοινωνική ασφάλιση και πολλές άλλες υποχρεώσεις, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τις ανάγκες που προκύπτουν από τη συμβίωση των δύο συζύγων (Henslin, 2000). Επομένως, ο τρίτος παράγοντας σχετίζεται με τις απαιτήσεις που αφορούν στο χρόνο και την ενέργεια του ζευγαριού. Οι δύο σύζυγοι είναι αναγκασμένοι να ελέγχουν και να δρουν σύμφωνα με τις ανάγκες του σπιτιού τους, το οποίο χρειάζεται καθημερινή φροντίδα. Όλες αυτές οι πράξεις όμως, οδηγούν στη μείωση της ενέργειας, του ενθουσιασμού και του ενδιαφέροντος του ζευγαριού. Είναι επίσης σημαντικός ο χρόνος που ξοδεύεται στην εργασία των συζύγων, καθώς οι οικονομικές ανάγκες ωθούν το ζευγάρι να εργάζεται συστηματικά προκειμένου να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής (Gottman, 2014). Αυτός ο τρόπος ζωής προκαλεί στους συζύγους συναισθηματική εξάντληση και δυσφορία, που με τη σειρά τους είναι αιτίες διαφωνιών και αντιπαλοτήτων που μπορεί να οδηγήσουν στο διαζύγιο. Ο ελάχιστος χρόνος που πλέον προσφέρει κάθε άτομο στο σύντροφό του, σε συνδυασμό με τις ατελείωτες απαιτήσεις, είναι τα δύο βασικά σημεία φθοράς του γάμου. Αυτές οι κοινωνικές συνθήκες έχουν ως αποτέλεσμα την αλλοτρίωση των

προσωπικών και κοινωνικών σχέσεων του ζευγαριού αλλά και την ανεπάρκεια τους ως γονείς (Emery, 2012).

1.2 Συναισθήματα γονέων – φάσεις χωρισμού

Η διαδικασία του διαζυγίου διέρχεται από πέντε σημαντικές φάσεις – γεγονότα. Κατά την πρώτη φάση χωρισμού, το ζευγάρι αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι ο γάμος του βρίσκεται σε κρίση. Οι σύζυγοι σκέφτονται τη διάλυση του γάμου τους και συζητάνε ανοικτά γι' αυτό. Η απόφαση για διαζύγιο, συνήθως δεν είναι ομόφωνη. Ένας από τους δυο συζύγους παίρνει την πρωτοβουλία και φέρνει το θέμα προς συζήτηση. Οι σύζυγοι συνήθως μελετούν την απόφαση για πολύ καιρό (από λίγους μήνες έως πολλά χρόνια) πριν καταλήξουν οριστικά. Κατά τη δεύτερη φάση, το ζευγάρι προτού καταλήξει στην απόφαση του χωρισμού, προσπαθεί να επανασυνδεθεί, διαπραγματεύεται, αλλά τελικά αποφασίζει να χωρίσει. Στην τρίτη φάση λαμβάνει χώρα η νομική διαδικασία, με την οποία κανονίζεται η διατροφή και η επιμέλεια των παιδιών, οι πρακτικές λεπτομέρειες και τα οικονομικά θέματα. Στην τέταρτη φάση, όπου είναι η φάση μετά το διαζύγιο οι πρώην σύζυγοι αλλάζουν συνήθειες στην καθημερινή ζωή τους. Τέλος, η πέμπτη φάση χαρακτηρίζεται από μεγάλης διάρκειας περίοδο βαθμιαίας προσαρμογής του άνδρα και της γυναίκας ως προς την ατομική και κοινωνική ταυτότητα, αλλαγές στις διαπροσωπικές σχέσεις και συνήθειες, και πιθανόν επέρχεται και ένας δεύτερος γάμος (Ρήγα, κ.α, 2006). Το διαζύγιο δεν αποτελεί μόνο ένα κοινωνικό και οικογενειακό γεγονός. Είναι μια εξαιρετικά οδυνηρή και βαθμιαία διάλυση ψυχολογικών, συναισθηματικών και κοινωνικών δεσμών, μια περίοδος πένθους για το ζευγάρι. Οι σύζυγοι έρχονται αντιμέτωποι με αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα σύγχυσης, αμφιβολίας, πόνου, ενοχής, τύψεων, φόβου και μοναξιάς. Η αντιμετώπιση καβγάδων, ίσως και βίας, η απώλεια του συντρόφου του γάμου και της κοινωνικής ταυτότητας, είναι ήδη αρκετά τραυματικές εμπειρίες (Hetherington, 2014).

Όταν σ' αυτά προστεθούν η αλλαγή στέγης, τα οικονομικά προβλήματα, και εκείνα που δημιουργούνται στα παιδιά και οι δυσκολίες των διαζευγμένων γονέων στη σχέση μαζί τους, καθώς και τα επαγγελματικά προβλήματα, τότε γίνεται ολοφάνερο γιατί το διαζύγιο προκαλεί το μεγαλύτερο στρες. Το στρες αυτό προσβάλλει το ανοσοποιητικό σύστημα και δεν είναι λίγες οι φορές που οι διαζευγμένοι εμφανίζουν ψυχοσωματικές διαταραχές. Απόπειρες αυτοκτονίας, αλκοολισμός, βία, ατυχήματα, πρόωρος θάνατος, αρρώστιες, κατάθλιψη και φόβος δημιουργίας μελλοντικών σχέσεων και άλλες αντιδράσεις παρουσιάζουν επίσης υψηλή συχνότητα μεταξύ των διαζευγμένων (Ρήγα, 2006). Γενικότερα, το διαζύγιο αποτελεί μια δυσάρεστη εμπειρία,

τόσο για τους άνδρες, όσο και τις γυναίκες. Ωστόσο υπάρχουν βασικές διαφορές ως προς το φύλο. Αυτές οι διαφορές σχετίζονται με το γεγονός ότι ο καθένας, άνδρας ή γυναίκα αντιμετωπίζει και βιώνει διαφορετικά την εμπειρία του διαζυγίου. Κατ' επέκταση το διαζύγιο έχει διαφορετικές επιπτώσεις για τους άνδρες και διαφορετικές για τις γυναίκες (Hetherington, 2014). Οι γυναίκες μετά το διαζύγιο παραμένουν λιγότερο κοινωνικά απομονωμένες από τους άντρες. Σε αυτό το γεγονός συντελεί και η κηδεμονία των παιδιών, η οποία συμβάλλει στο να νιώθουν οι γυναίκες ότι έχουν ακόμα αξία. Από την άλλη, υπάρχει διαφορά στα αισθήματα των γυναικών όταν είναι οι δέκτες του διαζυγίου (εξευτελισμός, ντροπή, ενοχή) και όταν ζητούν διαζύγιο (ο γάμος και ο σύζυγος δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες της). Συνήθως νιώθουν θυμό και εχθρότητα για τους πρώην συζύγους τους και έχουν αρνητικά συναισθήματα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τους άντρες (θυμός, σεξουαλική ζήλεια, ενοχή, νοσταλγία, περιφρόνηση, οίκτο κ.λπ.). Επίσης, τα οικονομικά προβλήματα στις γυναίκες είναι πιο αυξημένα σε σύγκριση με τους άντρες, ειδικότερα αν η γυναίκα ήταν νοικοκυρά, ο άντρας δεν έχει χρήματα να πληρώσει την διατροφή ή δεν θέλει να την πληρώσει (Saghir, 2000). Οι επιπτώσεις ενός διαζυγίου για τους άνδρες είναι στενά συνυφασμένες με τις γενικότερες αντιλήψεις τους για τις γυναίκες και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ψυχοκοινωνικής τους ταυτότητας. Οι συναισθηματικές τους εκφράσεις μπορεί να κυμαίνονται από τον θυμό και την οργή ως την πικρία τη θλίψη. Η συναισθηματική τους κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο όταν το διαζύγιο οφείλεται στη δικιά τους αρνητική νοοτροπία απέναντι στις γυναίκες. Όταν χάνουν την κηδεμονία των παιδιών τους, υποφέρουν συναισθηματικά, ενώ όταν τη αναλαμβάνουν πάσχουν οικονομικά. Ωστόσο θεωρούν ως θετικό παράγοντα την ανάληψη της κηδεμονίας και νιώθουν ιδιαίτερα ικανοποιημένοι όταν συμβαίνει. Αλλάζει προς το καλύτερο ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν τον εαυτό τους και κατορθώνουν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν υγιείς και στενές σχέσεις με τα παιδιά τους (Felix et al., 2013).

Από την άλλη, οι άνδρες δεν δημιουργούν το υποστηρικτικό περιβάλλον, που έχουν οι γυναίκες. Δεν έχουν μάθει να εκφράζονται βαθύτερα προς τους άλλους και να συζητάνε τα προβλήματά τους με τους φίλους τους. Έτσι δυσκολεύονται να εξωτερικεύσουν τον εσωτερικό συναισθηματικό τους κόσμο. Ενώ λοιπόν θα περίμενε κανείς με τον χρόνο να μειώνεται ο πόνος, αντίθετα διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι άνδρες τείνουν να παραμένουν για αρκετό χρονικό διάστημα στο στάδιο της άρνησης. Εμφανίζουν επίσης μια γενικευμένη δυσπιστία ως προς τις γυναίκες, συνοδευμένη από μείωση της αυτοπεποίθησής τους (Baum, 2003).

Κεφάλαιο 2. Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά και ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του σχολικού ψυχολόγου

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου σχετίζονται ιδιαίτερα με ψυχολογικά και ψυχοκοινωνικά προβλήματα των παιδιών, καθώς εκτίθενται σε καταστάσεις, όπως: ελλιπής γονική μέριμνα, προβλήματα της ψυχικής υγείας των γονέων, διαμάχες και έλλειψη στήριξης από τους δύο γονείς (Hetherington & Arasteh, 2014). Είναι συχνά δύσκολο για τα παιδιά, οποιασδήποτε ηλικίας, να αποδεχτούν το διαζύγιο των γονιών τους, ακόμα κι αν γνωρίζουν ότι αυτό έχει συμβεί ή θα συμβεί και σε άλλα παιδιά επίσης. Τα περισσότερα παιδιά θα προτιμούσαν να μην χώριζαν οι γονείς τους κι όταν ακόμη δοκιμάζονται από τις διαφωνίες και την ένταση στην οικογένεια (Kim, 2011). Ερευνητές (Kim, 2011, Riggio & Valenzuela, 2011, Thomson & McLanahan, 2012, Hetherington & Arasteh, 2014) καταγράφουν συνεχώς την αρνητική επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά από ψυχολογικής άποψης. Οι έρευνές τους οριοθετούνται στις αρχικές αντιδράσεις των παιδιών στο χωρισμό των γονιών τους μέχρι και τη μακροχρόνια προσαρμογή τους. Η συζήτηση, ωστόσο, παραμένει ανοικτή όσον αφορά, τη διάρκεια που εξακολουθεί να επιδρά το διαζύγιο στα παιδιά και την ευρύτητα των επιδράσεων. Ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι επιπτώσεις του διαζυγίου διαρκούν περισσότερα από 2 ή 3 χρόνια (Jeynes. 2000, Riggio & Valenzuela, 2011, Thomson & McLanahan, 2012). Ορισμένοι επιστήμονες, οι οποίοι ασπάζονται τις απόψεις του Elder (1994) σχετικά με τη πορεία της ζωής, επιβεβαιώνουν ότι οι επιπτώσεις του διαζυγίου παραμένουν έως και μετά την ενηλικίωση (Mullett & Stolberg, 2002, Tasker, 2014). Για μερικά από τα παιδιά οι επιπτώσεις της αλλαγής στη δομή της οικογένειας είναι βραχύχρονες, για άλλα παιδιά όμως το διαζύγιο οδηγεί σε κλινικά σημαντικά και διαρκή προβλήματα προσαρμογής κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας (Kim, 2011; Ellison et al., 2011). Επίσης, αρκετές μελέτες παρουσιάζουν αυξημένα ποσοστά προβλημάτων ψυχικής υγείας σε ενήλικες οι οποίοι βίωσαν ως παιδιά το διαζύγιο των γονέων τους (Mullett & Stolberg, 2002, Tasker, 2014).

2.1 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά βρεφικής ηλικίας

Τα μωρά καταλαβαίνουν ότι κάτι έχει αλλάξει και συνήθως αντιδρούν με το σώμα τους, όπως εμφανίζουν διαταραχές στο φαγητό ή στον ύπνο, καθώς και μεταβολές στη διάθεση. Διαισθάνονται την ένταση και ανησυχία των γονέων και πολλές φορές παρουσιάζουν άγχος

αποχωρισμού και προσκόλληση στους γονείς. Όμως, δείχνουν μακροχρόνια προσαρμογή γιατί δε θυμούνται πολλά από την κοινή οικογενειακή ζωή.

2.2 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας

Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας είναι πιθανότερο να εστιάσουν στη διατήρηση της συναισθηματικής ασφάλειας και των σχέσεων και με τους δύο γονείς και τελικώς να διατηρήσουν σχέσεις ρουτίνας με το σχολείο και το οικογενειακό περιβάλλον τους (Hetherington & Arasteh, 2014). Συχνή, επίσης, είναι και η εκδήλωση αισθημάτων ενοχής. Η μελέτη των Healy, et al. (1993), αποκάλυψε ότι το ένα τρίτο των μαθητών αισθάνονται ένοχοι. Προφανώς αυτό δεν ισχύει, όταν τα παιδιά μπορούν να αντιληφθούν τους εξωτερικούς παράγοντες που προκάλεσαν τον χωρισμό των γονέων τους και αυτό συμβαίνει κυρίως, όταν το διαζύγιο παρουσιάζει λιγότερα προβλήματα (Grych, & Fincham, 2001). Γενικότερα, και με βάση τις έρευνες, τα παιδιά τα οποία αντιμετώπισαν περισσότερες δυσκολίες είναι αυτά που δεν ήξεραν ή δεν είχαν προβλέψει ότι οι γονείς τους θα χωρίσουν (Veríssimo et al., 2014). Τα παιδιά υποφέρουν από το άγχος του χωρισμού και, έχοντας χάσει ένα πολύ σημαντικό άτομο από τη ζωή τους, φοβούνται ότι θα χάσουν και άλλα (Vélez et al., 2011). Τα παιδιά που μένουν με τον γονέα του ίδιου φύλου, φαίνεται να τα πηγαίνουν καλύτερα τόσο σε ακαδημαϊκό, όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο (Sigal et al., 2012). Ένας βασικός κίνδυνος για τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες είναι η απόρροια συναισθηματικών και διανοητικών καταστάσεων (Skalkidou, 2009) οι οποίες οφείλονται στην ανωριμότητα του παιδικού μυαλού. Η απώλεια ενός από τους γονείς μπορεί να προκαλέσει σύγχυση, μία αίσθηση απώλειας που με τη σειρά της να προκαλέσει απογοήτευση και μοναχικότητα (Ängarne-Lindberg et al., 2009). Άλλα αισθήματα που αναπτύσσονται είναι η ντροπή, το αίσθημα της εγκατάλειψης, θρήνος για την απώλεια και απαισιοδοξία (Clarke-Stewart & Brentano, 2006). Το παιδί επίσης μπορεί σε μερικές περιπτώσεις να διατρέξει τον κίνδυνο αναπλήρωσης του ενηλίκου και του γονέα που εγκατέλειψε την οικογένεια (Ängarne-Lindberg et al., 2009). Πιο συγκεκριμένα, οι Hetherington κ.α. (2014) επεσήμαναν τους αναπτυξιακούς κινδύνους της οικογενειακής δομής, διεξάγοντας μακράς εμβέλειας έρευνες σε διαφορετικές ομάδες διαζευγμένων οικογενειών. Η παρατήρηση έδειξε ότι, ως αποτέλεσμα της διάλυσης του γάμου, πολλά από τα παιδιά ήταν υπερφορτισμένα για αρκετά χρόνια με τις κοινωνικές και προσωπικές ευθύνες τις οποίες τους επέβαλε η διαταραγμένη και ελλιπής γονική παρουσία την οποία απαιτούν οι ψυχολογικές τους ανάγκες.

Σύμφωνα με ομάδα επιστημόνων, κυρίως ψυχολόγων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά αυτά αρχικά αντιδρούν με δάκρυα και θυμό, με στάδια έντονης σιωπής, σε σημείο αδιαφορίας. Έρχεται στο προσκήνιο ο φόβος της εγκατάλειψης, με τη μορφή του άγχος του αποχωρισμού. Συχνά οδηγούνται σε λανθασμένες ερμηνείες για τις αιτίες του διαζυγίου, λόγω του ότι γνωστικά δεν μπορούν να κατανοήσουν ακόμη αρκετά πράγματα, και θεωρούν υπεύθυνο τον εαυτό τους και νιώθουν πολλές ενοχές για αυτό. Δυσκολεύονται να αποδεκτούν την κατάσταση και καλλιεργούν έντονες φαντασιώσεις συμφιλίωσης μεταξύ των γονέων (Χατζηχρήστου, Γ. Χ, 2004). Συνήθη συμπτώματα: Διαταραχές στον ύπνο και διατροφή, Συχνό κλάμα, Επιθετικότητα, Παλινδρόμηση σε προηγούμενες συμπεριφορές όπως νυχτερινή ενούριση, πιπίλισμα, Έντονο άγχος, Ευερεθιστότητα, Αυξημένη προσκόλληση στον ένα γονέα

2.3 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά σχολικής ηλικίας

Στη μέση παιδική ηλικία, τα ζητήματα που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των προσχολικών ετών μπορούν να συμπυκνωθούν σε παιδική ενοχή, επίπληξη, ευθύνη για το διαζύγιο των γονιών και σε παιδιά που έχουν μη ρεαλιστικές προσδοκίες για ικανότητά τους να επηρεάσουν τη γονική συμπεριφορά, όπως και να φέρουν τους γονείς τους πίσω (Hetherington & Arasteh, 2014). Σε μια μελέτη της Moon (2011) ερευνήθηκε η αντίδραση στο χωρισμό και η αυτο-εικόνα των παιδιών. Τα παιδιά ηλικίας επτά έως δέκα τριών ετών παρουσίασαν την ισχυρότερη αρνητική αντίδραση. Η μελέτη διαπίστωσε ότι 25% των ψυχιατρικών συμπτωμάτων εμφανίστηκε ή εντάθηκε κατά την διάρκεια του διαζυγίου. Η μελέτη των Held & Waite (2014) σε παιδιά δημοτικών σχολείων των τελευταίων τάξεων έδειξε ότι ο γονικός χωρισμός και το διαζύγιο προσδιορίζονται ως πηγή πίεσης στη ζωή τους, με αποτέλεσμα αυτά τα παιδιά να αντιμετωπίζουν δυσκολίες προσαρμογής. Τα περισσότερα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών μπορούν και αποβάλλουν τα περισσότερα από τα συμπτώματα συμπεριφοριστικής, συναισθηματικής και σχολικής δυσλειτουργίας σχετικά σύντομα, μεταξύ ενός και δύο ετών από το διαζύγιο (Leon, 2013). Παιδιά που δεν επανέρχονται στην πριν του διαζυγίου κατάσταση ή δεν εναρμονίζονται με το τυπικό αναπτυξιακό επίπεδο φαίνεται να έχουν γονείς που έχουν εχθρικές σχέσεις, ανεπαρκή φροντίδα από τον γονέα-κηδεμόνα η ανεπαρκής επαφή με τον γονέα που έχει φύγει από το σπίτι. Ομάδες παιδιών αυτής της ηλικίας που είχαν επιδείξει επιδείνωση στην μετά από ένα έτος επαναξιολόγηση παρουσίασαν κατάθλιψη και απώλεια αυτοσεβασμού (Lengua et al., 2000). Σύμφωνα με τη μετανάλυση των μελετών σε παιδιά διαζευγμένων οικογενειών από τους

Amato & Keith (1991) το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού φαίνεται να είναι η μόνη μεταβλητή που προβλέπει με συνέπεια την αντίδραση των παιδιών στο γονικό χωρισμό, με τα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών να τοποθετούνται σε υψηλό επίπεδο κινδύνου για την πιθανή ανάπτυξη των συναισθηματικών και συμπεριφοριστικών προβλημάτων.

Τα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών είναι ευάλωτα στην απομόνωση και την ταύτιση με τον έναν γονέα και της ταυτόχρονης απομάκρυνσης από τον άλλο. Τα παιδιά που είναι τα περισσότερο επιρρεπή στην απώλεια αυτοσεβασμού, την κατάθλιψη και την άσχημη συμπεριφορά και απόδοση στο σχολείο είναι εκείνα που είναι απομονωμένα (Moon, 2011). Επίσης, η παρουσία διαπροσωπικής σύγκρουσης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει την προσαρμογή του παιδιού στα αρνητικά, βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα του διαζυγίου. Εάν το διαζύγιο συνοδεύεται από τη δυσφήμιση ενός γονέα από το ένα άλλο ή/και την απώλεια επαφής με έναν γονέα, τα αρνητικά αποτελέσματα κορυφώνονται για αυτήν την ομάδα ηλικίας (Vélez et al., 2011). Σε μια μελέτη παιδιών ηλικίας 10 ετών, που είχαν χωρίσει οι γονείς τους, Nederhof κ.α (2012) διαπίστωσαν ότι η ρύθμιση διαζυγίου των παιδιών αφορούσε σημαντικά την εσωτερική έδραση ελέγχου και ένα υψηλό επίπεδο διαπροσωπικής κατανόησης. Επιβεβαίωσαν, επίσης, ότι τα κορίτσια αποδεχόταν πιο ομαλά το διαζύγιο από τα αγόρια και αισθανόταν λιγότερο αρνητικά για την απώλεια επαφής με τον πατέρα. Η «χειρότερη» ηλικία για να βιώσει το παιδί την εμπειρία του διαζυγίου είναι το 7^ο έτος της ηλικίας του. Επίσης, η συναισθηματική κατάσταση του παιδιού πριν από το διαζύγιο είναι καθοριστική για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων του διαζυγίου. Όσο ηπιότερος είναι ο χωρισμός και οι γονείς συζητούν τα προβλήματά τους, έχοντας πάντα ως καθοριστικό παράγοντα τα παιδιά τους, τόσο ευκολότερα προσαρμόζονται, ώστε να αντιμετωπίσουν και να αποδεχτούν το διαζύγιο. Με τα πρόσφατα στατιστικά στοιχεία 1 στα 4 παιδιά θα βιώσουν την εμπειρία του διαζυγίου πριν το δωδέκατο έτος της ηλικίας τους (Vélez et al., 2011). Τα αποτελέσματα του διαζυγίου είναι εντονότερα για τα παιδιά της προεφηβείας από ότι για τα μικρότερα παιδιά. Αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι τα μικρά παιδιά είναι εγωκεντρικά και ανίκανα να κατανοήσουν τις απόψεις των άλλων, ενώ οι έφηβοι έχουν περισσότερους τρόπους να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματα αυτά (Lengua et al., 2000). Τα παιδιά αυτής της ηλικίας είναι πιο πιθανό να υποστούν τα αυστηρά γνωστικά σκαμπανεβάσματα, ως αποτέλεσμα του γονεϊκού χωρισμού. Η διάσπαση της προσοχής στη διαδικασία της εκμάθησης, ο εκνευρισμός, η ανησυχία, και οι παρεισφρητικές σκέψεις για το χωρισμό, οδηγούν στην πτώση της σχολικής απόδοσης (Amato & Keith, 1991a). Η αυξανόμενη οξυθυμία, τα συναισθήματα της

θλίψης, μοναξιάς, και της αυτο-επίπληξης, συχνά, τα οδηγεί σε προβληματικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους. Είναι δε πολύ πιθανόν αυτά τα παιδιά να καταφύγουν στην βουλιμία (ψάχνοντας απεγνωσμένα τη λύση στα προβλήματα της ψυχής τους) και να κυμανθούν μεταξύ των υπάκουων και επαναστατικών τύπων συμπεριφοράς. Η ηθική προσβολή στην απόφαση των γονέων είναι κοινή και αυτά αισθάνονται διχασμένα από τα ζητήματα της πίστης μεταξύ των γονέων (Davies et al. 2004). Κατά τους Cui et al. (2011), τα παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει την περίοδο που ήταν στην προεφηβεία παρουσίασαν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς σε σχέση με εκείνα που έζησαν και με τους δυο γονείς τους. Οι μαθητές γυμνασίου είναι πιθανότερο να εξετάσουν γνωστικά τις σχετικές με το διαζύγιο ανησυχίες τους και να τις εκφράσουν με όρους της δικής τους ταυτότητας, την ικανότητα για σχέσεις, και επιλογές της ζωής τους. Η λύπη και η κατάθλιψη είναι κοινά συμπτώματα σε νεαρούς ενήλικες οι οποίοι βίωσαν την εμπειρία του διαζυγίου κατά το αναπτυξιακό στάδιο της λανθάνουσας κατάστασης (Cui et al., 2011).

Στη μελέτη των Sigfusdottir κ.α. (2011) που εξέτασαν την ηθική ανάπτυξη των προεφηβικών αγοριών, οι δάσκαλοι εκτίμησαν τα αγόρια των διαζευγμένων οικογενειών ως λιγότερο συμμορφωμένα και πιο πιθανά για παραβατική συμπεριφορά μέσα και έξω από το σχολείο. Υπέθεσαν πως ο θυμός αυτών των παιδιών ξεσπάει ως υπεράσπιση ενάντια στην παλινδρόμηση και στα συναισθήματα της αδυναμίας και της σύγχυσης. Επίσης ανακάλυψαν ότι τα κορίτσια τα οποία βίωσαν την εμπειρία του διαζυγίου μεταξύ 6 έως 13 ετών είχαν προσαρμοσθεί λιγότερο από τις ομάδες των μικρότερων ή μεγαλύτερων κοριτσιών. Στην ηλικιακή ομάδα των 6 έως 8 ετών το 40% ήταν καλά και στην ομάδα των 9 έως 13 ετών λιγότερο από το ένα τρίτο ήταν καλά. Η κατάθλιψη ήταν κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των παιδιών που δεν ήταν καλά κατά την επαναληπτική μέτρηση μετά από 5 και 10 χρόνια. Απόπειρες αυτοκτονίας χαρακτήριζαν αυτή την ηλικιακή ομάδα (Sigfusdottir et al., 2011). Η εσωτερική λειτουργία των αγοριών της ομάδας 9 έως 13 ετών ήταν συχνά χειρότερη από αυτή των κοριτσιών. Μισά από τα αγόρια χαρακτηρίστηκαν ως δυσαρεστημένα από τις σχέσεις τους και αβέβαια για το μέλλον. Η εσωτερική του λειτουργία χαρακτηρίζεται από μια βαθιά θλίψη για τις παρούσες σχέσεις τους και αβεβαιότητα για το μέλλον. Η Dreman (2000) ενδεικτικά αναφέρει ότι τον πρώτο χρόνο μετά το διαζύγιο είναι το διάστημα κατά το οποίο τα παιδιά κυρίως αμελούνται από τους γονείς. Τα παιδιά σχολικής ηλικίας δεν προσαρμόζονται εύκολα κάτω από την επιμέλεια του γονέα του αντίθετου φύλου. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι

διαζευγμένοι γονείς βρίσκουν περισσότερη υποστήριξη στον οικογενειακό τους κύκλο και λιγότερο ανάμεσα στους φίλους τους. Πράγματι, το 25% έως 33% των νέο-διαζευγμένων γονέων, που έχουν αναλάβει την επιμέλεια των παιδιών διαμένουν σε οικογενειακό σπίτι - συχνά στους γονείς της μητέρας – ενώ οι γιαγιάδες και οι παππούδες προσφέρουν μεγαλύτερη κοινωνική στήριξη από τα αδέλφια (που πιθανόν επιμελούνται των δικών τους οικογενειών). Η ερευνήτρια αναφέρει επίσης ότι βασικό στήριγμα για τα παιδιά αποτελεί η υποστήριξη των ενηλίκων και το προσωπικό του σχολείου τους, παρά η υποστήριξη των φίλων τους.

2.4 Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά εφηβικής ηλικίας

Σύμφωνα με τους Ellison κ.α. (2011), τα παιδιά εφηβικής ηλικίας διακατέχονται από έξι φάσεις στην περίπτωση που βιώνουν ένα διαζύγιο. Η πρώτη είναι η αναγνώριση της πραγματικότητας της συζυγικής ρήξης. Η δεύτερη είναι η αποδέσμευση από τη γονική σύγκρουση και η επανέναρξη των συνηθισμένων αναζητήσεων που ήδη έχουν. Η τρίτη φάση είναι η συνειδητοποίηση της απώλειας, η οποία ακολουθείται από την εκδήλωση θυμού, ενώ παράλληλα κατηγορεί τον εαυτό του. Κατά τη διάρκεια της πέμπτης φάσης, το παιδί αποδέχεται πλέον τη μονιμότητα το διαζυγίου, ενώ τέλος στην έκτη φάση προσπαθεί να αναπτύξει ρεαλιστικές ελπίδες αναφορικά με τις σχέσεις. Εμπειρικές έρευνες έδειξαν πως τα παιδιά που έχουν βιώσει ένα διαζύγιο είναι πιθανό να εκδηλώσουν διάφορες συναισθηματικές ή συμπεριφορικές αντιδράσεις, όπως θυμό, άγχος, κατάθλιψη προδοσία, δυσκολία προσαρμογής κλπ. (Kelly, 2000, Wallerstein & Lewis, 2004). Ίσως εκδηλώσουν, μάλιστα, χαμηλά ποσοστά αυτοσεβασμού και συναντήσουν δυσκολίες στο σχολείο και το κοινωνικό τους περιβάλλον για μεγάλο διάστημα μετά την ολοκλήρωση του διαζυγίου (Wallerstein & Lewis, 2004). Το αίσθημα της προδοσίας πηγάζει από την απώλεια εμπιστοσύνης των παιδιών προς τα μέλη της οικογένειάς τους, ενώ ο θυμός είναι μια φυσική επέκταση του αισθήματος της προδοσίας από τον γονιό, συνήθως από αυτόν που έφυγε από το σπίτι (Μπαμπάλης. 2003) Ένας από τους σοβαρότερους κινδύνους για τα παιδιά εφηβικής ηλικίας είναι η κατάθλιψη, ιδιαίτερα όταν συνειδητοποιήσουν ότι οι γονείς τους δεν θα διαβιώνουν στο ίδιο σπίτι με αυτά. Πολλές έρευνες έχουν συμπεράνει ότι η κατάθλιψη των παιδιών διαζευγμένων οικογενειών είναι παράγωγο χαμηλής γονικής φροντίδας και ανασφάλειας (Μακρή-Μπότσαρη, 2000; Ellison et al., 2011, Riggio & Valenzuela, 2011, Cui et al., 2011) και η κατάθλιψη διεισδύει βαθιά στα παιδιά, συνοψίζει όλα τα παλαιότερα αισθήματα απογοητεύσεων και τα καθιστά αδύναμα και ευάλωτα

στο περιβάλλον τους. Η συναισθηματική ανασφάλεια αποτελεί μία ακόμη επίπτωση του διαζυγίου στα παιδιά, καθώς οι διαμάχες και η εχθρότητα μεταξύ του ζευγαριού μπορεί να επηρεάσει την προσκόλληση του παιδιού στους γονείς τους (Amato, 2000). Πιο συγκεκριμένα, οι διαμάχες μεταξύ των δύο γονέων που αναμειγνύουν απευθείας και το παιδί είναι ψυχικά βίαιες και απειλούν με μακροχρόνιες συνέπειες την ψυχική υγεία των παιδιών. Το αίσθημα της εγγύτητας προς τους γονείς, και κατά συνέπεια της ψυχικής υγείας τους, επηρεάζεται και από το ζήτημα της κηδεμονίας των παιδιών. Τα παιδιά προσαρμόζονται σχετικά πιο εύκολα στη νέα κατάσταση μετά το διαζύγιο και επηρεάζονται σε μικρότερο βαθμό όταν ο γονιός που έχει αναλάβει την επιμέλειά τους βρίσκεται σε καλή ψυχική υγεία και διαθέτει καλές δεξιότητες όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών (Amato, 2000). Η επαφή του γονέα, ιδίως του πατέρα, με το παιδί διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη του παιδιού, τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών, τα οποία συχνά εμφανίζουν χαμηλή αυτοπεποίθηση, ενώ παράλληλα έχουν την τάση να απομακρύνονται από τον πατέρα. Αντίθετα, όταν τα παιδιά έχουν στενή επαφή με τον πατέρα μετά την επέλευση του διαζυγίου, τότε έχουν μικρότερες πιθανότητες να εμφανίσουν κατάθλιψη (Mustonen et al., 2011). Τα παιδιά εφηβικής ηλικίας εμφανίζουν ψυχοσωματικά συμπτώματα stress, όπως πονοκεφάλους, τάση για εμετό, ζαλάδες, προβλήματα απνίας και αδυναμία συγκέντρωσης (Clarke-Stewart & Brentano, 2006). Διάφορες διαχρονικές μελέτες σε ενήλικες παρουσίασαν αυξανόμενα ποσοστά προβλημάτων ψυχικής υγείας, εξ' αιτίας του επηρεασμού τους από το χωρισμό των γονιών τους (Amato, 2000, Hughes, 2005). Οι έφηβοι μετά τον χωρισμό των γονιών τους αισθάνονται την ανασφάλεια και την αδιαφορία ελλείψει χρόνου των γονέων τους. Έντονος είναι επίσης και ο αντίκτυπος του διαζυγίου και γι' αυτό οι αλλαγές στη συμπεριφορά τους είναι δεδομένες απέναντι σε γονείς, δασκάλους, συνομηλίκους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, βέβαια, ότι διανύουν – έτσι κι αλλιώς – μια ενδιαφέρουσα ηλικία, όπου οι αλλαγές στη φυσική και συναισθηματική ευημερία τους είναι επικρατέστερες (Κογκίδου, 1995). Τα οδυνηρά επακόλουθα της διάστασης των γονέων ίσως οδηγήσουν τα παιδιά και ιδιαίτερα τα κορίτσια της προεφηβικής και εφηβικής ηλικίας σε πρόωρες προγαμιαίες σχέσεις, οι οποίες θα οδηγήσουν τη ζωή τους εκτός ελέγχου και θα επιφέρουν αρνητικά αποτελέσματα στη σχολική τους απόδοση (Μπαμπάλης, 2005, Cui et al., 2011). Παράλληλα, οι προέφηβοι και οι έφηβοι αισθάνονται μετά το διαζύγιο των γονιών τους ιδιαίτερη ανασφάλεια για τις σπουδές τους, καθώς φοβούνται ότι – ίσως – αναγκαστούν να διακόψουν το σχολείο λόγω οικονομικών προβλημάτων του γονέα με τον οποίο συμβιώνουν.

Με το αίσθημα, λοιπόν, της ανασφάλειας να τους διακατέχει όλο και περισσότερο, επόμενο είναι – όπως δείχνουν και οι έρευνες – τα παιδιά του διαζυγίου να υστερούν στα μαθήματα του σχολείου έναντι των παιδιών από τις ακέραιες οικογένειες (DeLucia-Waack & Gerrity, 2001, Roussos et al, 2001). Αποδεδειγμένο είναι, επίσης, το γεγονός ότι, αν εκλείψουν οι διαμάχες των διαζευγμένων γονέων, τότε – σίγουρα – καθίσταται ευκολότερη η προσαρμογή των παιδιών στη νέα κατάσταση, που διαμορφώθηκε μετά το διαζύγιο τους (Μπαμπάλης, 2005). Εν κατακλείδι, τα παιδιά των διαζευγμένων οικογενειών ενδεχομένως: 1) πρέπει να αντιμετωπίσουν τις ξαφνικές, απρόβλεπτες διαθέσεις των γονιών τους 2) αισθάνονται συναισθηματικά πιο απομονωμένα, ανασφαλή, ανήσυχα ή πιεσμένα 3) αισθάνονται (ή μπορεί να αισθανθούν) ένοχα ή υπεύθυνα για το διαζύγιο και μπορεί να αναλάβουν ευθύνες ενηλίκων για τους εαυτούς τους, τους αμφιθαλείς τους ή ακόμα και τους γονείς τους 4) πιέζονται να πάρουν το μέρος ενός από τους γονείς, να μοιραστούν ή να κρατήσουν μυστικά, να μιλήσουν άσχημα ή να κατασκοπεύσουν τον άλλο γονέα 5) να μην είναι ικανοί να κάνουν τις αγαπημένες τους δραστηριότητες με τους φίλους τους και 6) να χάσουν την επαφή με αυτούς (Grych & Fincham, 2001).

2.5 Έρευνα σχετικά με ζητήματα γονικής μέριμνας και επιμέλειας παιδιών σε περίπτωση διαζυγίου

Σε ημερίδα με θέμα “Η επιμέλεια των παιδιών στη διάσταση και το διαζύγιο”, που πραγματοποιήθηκε στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, παρουσιάστηκε έρευνα σχετικά με ζητήματα γονικής μέριμνας και επιμέλειας παιδιών σε περίπτωση διαζυγίου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη ΜΚΟ ΓΟΝ.ΙΣ. (κατόπιν άδειας του Πρωτοδικείου Αθηνών), με την επιστημονική συνδρομή των καθηγητών Πανεπιστημίου Ι. Παραβάντη και Δ. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή. Συνδιοργανωτής ο πρόεδρος του ΓΟΝ.ΙΣ. Πειραιά (Γονεϊκή Ισότητα για το παιδί), κ. Ιωάννης Παπαρηγόπουλος επισήμανε πως «Τα αποτελέσματα της έρευνας και τα προκύψαντα ποσοστά δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας. Στη χώρα μας, παρ’ ότι η γονική μέριμνα αποτελεί καθήκον και δικαίωμα αμοτέρων των γονέων, στο διαζύγιο κυριαρχεί η αποκλειστική επιμέλεια των τέκνων από τον ένα γονέα». Η έρευνα που πραγματοποίησε η ΜΚΟ ΓΟΝ.ΙΣ. σε αποφάσεις του Πρωτοδικείου Αθηνών απέδειξε ότι στην Ελλάδα εφαρμόζεται μόνο το σύστημα της αποκλειστικής επιμέλειας των τέκνων, δηλαδή η επιμέλεια ανατίθεται αποκλειστικά σε ένα μόνο γονέα. Στα αποτελέσματα της έρευνας δεν εμφανίστηκε ούτε μία

απόφαση δικαστηρίου που να επιδικάζει κοινή επιμέλεια στους δύο γονείς. Πιο συγκεκριμένα, οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται σχεδόν πάντα κατόπιν αγωγής της μητέρας (ποσοστό 89,42%) και αφορούν κυρίως τη διατροφή και όχι την επιμέλεια των παιδιών (ποσοστό 97,6% των αιτημάτων των γυναικών) ενώ η επιμέλεια ανατίθεται στη μητέρα -όταν αυτή υποβάλλει σχετικό αίτημα- σε ποσοστό 90,6%, ανεξάρτητα από την ηλικία και το φύλο των παιδιών. Βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας (Α.Κ., άρθρο 1513), μετά τη διάσπαση της έγγαμης συμβίωσης, η επιμέλεια ανατίθεται αποκλειστικά στον ένα γονέα, εκτός αν οι δύο συμφωνήσουν να την ασκούν από κοινού ή αν το δικαστήριο αποφασίσει να κατανείμει διαφορετικά τη γονική μέριμνα. Κριτήριο, δε, για την ανάθεση της επιμέλειας είναι όχι το φύλο του γονέα, αλλά η καταλληλότητά του και το συμφέρον του τέκνου. Εύλογα τίθεται το ερώτημα γιατί η ανάθεση της επιμέλειας στον ένα γονέα κρίνεται καταλληλότερη απ' ότι η ανάθεσή της και στους δύο, καθώς επίσης και γιατί πάντα η επιμέλεια δίνεται στη μητέρα, δεδομένου ότι το κριτήριο επιλογής είναι η καταλληλότητά του γονέα και το συμφέρον του παιδιού. Στο παραπάνω ερώτημα απαντά η κ. Μητσοπούλου μέλος του του ΓΟΝ.ΙΣ. αναφέροντας ότι «Στα πλαίσια του υφισταμένου δικαστικού συστήματος και των σχετικών διατάξεων, μετά το διαζύγιο τα παιδιά ανατρέφονται αποκλειστικά και μόνο από ένα γονέα, τη μητέρα, χωρίς δικαίωμα και αντίστοιχη υποχρέωση του άλλου (του πατέρα), για συμμετοχή στην ανατροφή του παιδιού. Έτσι, όχι μόνο δεν εξυπηρετείται το συμφέρον του παιδιού, αλλά αναιρείται η βασική παιδοκεντρική αρχή του Αστικού Κώδικα, όπως επίσης και παραβιάζεται η αρχή της ισότητας των γονέων, καθώς και το δικαίωμα του παιδιού να ανατρέφεται και από τους δύο γονείς, όπως προβλέπεται από τη Διεθνή Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού του ΟΗΕ». Το διαζύγιο ακόμα και το πιο πολιτισμένο και συναινετικό είναι φορέας μεγάλου ψυχικού πόνου. Πόνου για το ζευγάρι που χωρίζει αλλά και για τα παιδιά του. Είναι μια επώδυνη διαδικασία, τη στιγμή που ήδη χωρίζουν οι γονείς, για ένα παιδί. Ανεξάρτητα από τους λόγους ή τις αιτίες του διαζυγίου το παιδί αγαπάει και τους δύο γονείς του. Ταυτόχρονα χρειάζεται και τους δύο γονείς ώστε να αναπτυχθεί ισορροπημένα. Θα πρέπει και οι δύο γονείς να καταβάλουν προσπάθεια ώστε η διαδικασία του διαζυγίου και οι επιπτώσεις του στο παιδί να περιοριστούν και να μην είναι τέτοιες, ώστε να επηρεαστεί επιπλέον, από την απώλεια του ενός από τους δύο γονείς.

Κεφάλαιο 3. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του σχολικού ψυχολόγου απέναντι στα παιδιά διαζευγμένων γονέων

3.1 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού

Η μάθηση συντελείται όπου υπάρχουν γόνιμες σχέσεις μεταξύ δασκάλου και τάξης, αλλά και μεταξύ δασκάλου και γονέων των μαθητών. Η αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα στο σχολείο και στην οικογένεια και γενικότερα η οργανωμένη συμμετοχή της οικογένειας στις δραστηριότητες του σχολείου οδηγεί όλους τους συμμετέχοντες στην επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων (Μπερερής & Τρούκη, 2008). Ο ρόλος του εκπαιδευτικού θα πρέπει να είναι συμπληρωματικός και εμπυχωτικός. Όταν υπάρχει αξιοπρεπή παρουσία και καλή επικοινωνία, το παιδί θα αισθανθεί άνετα, θα μιλήσει για τα συναισθήματά του, θα εξωτερικεύσει τις σκέψεις του και θα εκτονωθεί. Θα βοηθήσει πολύ το παιδί να ακούσει από το δάσκαλο του ότι αυτό που του συμβαίνει δεν είναι κακό ή ντροπή και δεν ευθύνεται το ίδιο. Επίσης να καταλάβει ότι αυτό συμβαίνει και σε άλλες οικογένειες και όχι μόνο στην δική του. Χρειάζεται λοιπόν να το διευκολύνει να εξωτερικεύσει αυτά που νιώθει, να βγάλει τα συναισθήματά του, να το καθοδήγησει και να το οριοθετεί ώστε το παιδί να μην αισθάνεται ότι το διακρίνει από τα υπόλοιπα (Ασκητής Θ, 2008).

Όταν τα παιδιά είναι σε μικρές ηλικίες, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να τα βοηθήσουν ώστε να εξωτερικεύσουν, να κατανοήσουν και να αναγνωρίσουν τα συναισθήματά αυτά που μπορεί να τα απασχολούν και πιθανών να τα πιέζουν προκειμένου να διαμορφώσουν μια υγιή στάση απέναντι στην νέα πραγματικότητα. Σπουδαία μέσα στα χέρια του εκπαιδευτικού είναι το κουκλοθέατρο, τα παραμύθια, τα τραγούδια, η ζωγραφική, το θεατρικό παιχνίδι με το παιχνίδι ρόλων. Σε πιο μεγάλη ηλικία και ειδικά στην προ-εφηβεία, τα παιδιά εκδηλώνουν επιθετικότητα προς τους ενήλικες του σχολείου. Δεν είναι λίγες οι φορές που αναζητούν ένα πρόσωπο και το διεκδικούν για να στηριχτούν πάνω του. Ο διδάσκων σε κάθε περίπτωση και ειδικά σε αυτήν οφείλει και πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός και σοβαρός. Να δείχνει την αμέριστη συμπαράσταση και κατανόηση του και να επισημαίνει την δυσκολία που βιώνει ο έφηβος ως κάτι φυσιολογικό. Είναι πολύ σημαντικό σε αυτή την ευαίσθητη φάση της ζωής ενός εφήβου να μην αισθάνεται ντροπή, φόβο ή ακόμα και γελιοποίηση από τον περίγυρο τους. Σημαντικό ρόλο έχει και η στήριξη από τους συνομήλικους («σημαντικοί άλλοι») η οποία μπορεί να αμβλύνει την

αρνητική επίδραση της συζυγικής σύγκρουσης στα παιδιά. Η φιλία στην παιδική και ειδικά εφηβική ηλικία συμβάλει θετικά. Η «παρέα των φίλων» βοηθά τα παιδιά να ανταπεξέλθουν σε αυτή την δύσκολη περίοδο που βιώνουν στην οικογένεια τους. Είναι μία δύσκολη εμπειρία για αυτά. Ο σωστός παιδαγωγός οφείλει να προστατεύσει και να μην περιθωριοποιήσει παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών (Παπανούτσος, 2008).

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι η αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικών και γονέων μαθητών καθίσταται ακόμα πιο σημαντική στην περίπτωση των μαθητών με διαζευγμένους γονείς. Το σχολείο αποτελεί για τους γονείς αυτών των μαθητών τη γέφυρα επικοινωνίας με την κοινωνία υποδοχής αλλά και το βασικό μέσο κοινωνικής ένταξης των παιδιών τους, λόγω των στερεοτύπων που δυστυχώς υπάρχουν στις περιπτώσεις των παιδιών που προέρχονται από διαζευγμένες οικογένειες. Οι διαζευγμένοι γονείς, συχνά καταφεύγουν στο σχολείο όπου φοιτούν τα παιδιά τους για να ζητήσουν υποστήριξη. Επίσης, οι συναντήσεις με τον διευθυντή και τους εκπαιδευτικούς του σχολείου είναι μία βασική οδός ενημέρωσης και πληροφόρησης για την κατάσταση που βιώνει το παιδί (Νόβα-Καλτσούνη, 2004).

Τα οφέλη που προκύπτουν από τη συνεργασία ανάμεσα στο σχολείο και στην διαζευγμένη οικογένεια του μαθητή είναι ποικίλα. Αρχικά, ο εκπαιδευτικός, συναναστρεφόμενος και με τους δύο γονείς του μαθητή μπορεί να σχεδιάσει και να επιλέξει τις κατάλληλες μεθόδους και τα κατάλληλα μέσα, που θα βοηθήσουν τα παιδιά. Ο εκπαιδευτικός, γνωρίζοντας την κατάσταση που βιώνει ο μαθητής, προσπαθεί για την καλλιέργεια ενός ασφαλούς κλίματος, εντός του οποίου ο μαθητής θα τον εμπιστευθεί και θα γνωρίζει ότι έχει κάποιον δίπλα του να μιλήσει. Επίσης όντας γνώστης ο εκπαιδευτικός της κατάστασης που βιώνει το παιδί έχει τη δυνατότητα να αποκωδικοποιήσει συμπεριφορές και στάσεις που μέχρι τότε, είτε δεν μπορούσε να κατανοήσει καθόλου, είτε είχε παρερμηνεύσει (Νόβα-Καλτσούνη, 2004). Παράλληλα ο εκπαιδευτικός μπορεί να ενσωματώσει υλικά - μέσα για την υποστήριξη των παιδιών με διαζευγμένους γονείς στην καθημερινή ρουτίνα της τάξης. Μπορεί για παράδειγμα να ενσωματώσει δραστηριότητες που αφορούν στην κατανόηση των διαφορετικών τύπων οικογενειών, στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης, στην έκφραση συναισθημάτων κα. Οι δραστηριότητες αυτές είναι ωφέλιμες για όλα τα παιδιά και όχι μόνο για όσα έχουν βιώσει το διαζύγιο των γονέων τους. Μπορούν επίσης οι εκπαιδευτικοί να επιλέξουν υλικά από το πρόγραμμα σπουδών, τα οποία απεικονίζουν θετικά διαφορετικούς τύπους οικογενειών. Επίσης οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί και να επαινούν τις ικανότητες των

παιδιών, τα οποία έχουν ανάγκη να ενισχύσουν την αυτοεκτίμησή τους. Πρέπει να είναι στοργικοί με τα παιδιά αυτά, ενθαρρυντικοί και υποστηρικτικοί. Επίσης πρέπει να τους δίνουν την ευκαιρία να εκφράζουν τα συναισθήματά τους ή έστω να σκέφτονται σιωπηλά για αυτά. Τέλος καλό είναι να παρατηρεί αρκετά τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις των παιδιών αυτών και να ενημερώνει και τους δύο γονείς όταν το κρίνει απαραίτητο (Leon, 2014).

3.2 Ο ρόλος του σχολικού ψυχολόγου

Ο σχολικός ψυχολόγος προσφέρει υπηρεσίες με σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και μοναδικότητα για το κάθε παιδί. Είναι ιδιαίτερα προσεκτικός απέναντι στο δικαίωμα του παιδιού για ασφάλεια και ηρεμία και επιδιώκει να το προστατεύει παρέχοντάς του εμπιστοσύνη (Medway & Cafferty, 2013). Είναι ο πλέον κατάλληλος να προσφέρει πολύτιμη βοήθεια απευθείας μέσω της παροχής συμβουλών στα παιδιά, αλλά και έμμεσα μέσω των συμβουλών που θα δώσει τόσο στους διευθυντές των σχολείων, όσο και στους δασκάλους και στους γονείς των μαθητών (Χατζηχρήστου, 2004). Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι όσα έχει να προσφέρει ένας εκπαιδευτικός στο μαθητικό πληθυσμό, άλλα τόσα έχει να προσφέρει και ένα σχολικός ψυχολόγος, ιδιαιτέρως εάν συνεργάζεται αρμονικά με την υπόλοιπη ομάδα του σχολικού χώρου. Ο σχολικός ψυχολόγος δεν χρειάζεται να θεωρείται ως ο ειδικός με όλες τις λύσεις, αλλά ως συνάδελφος, ο οποίος έχει πολύτιμη εμπειρία και δεξιότητες σχετικά με την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να μοιραστεί τη διδακτική του εμπειρία και να συνεργαστεί με τον σχολικό ψυχολόγο για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του εκάστοτε προβλήματος πχ. διαζύγιο. Το πρόβλημα πρέπει να αντιμετωπίζεται από κοινού και οι στρατηγικές για την επίλυση να είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας των δύο επαγγελματιών. Ο σχολικός ψυχολόγος ενεργεί ως συνθεραπευτής με τον εκπαιδευτικό και με τους γονείς τόσο μέσα στα πλαίσια του σχολικού χώρου, όσο και μέσα στα πλαίσια μίας ανοικτής διαγνωστική και θεραπευτικής σχολικής μονάδας, προβαίνοντας σε μία περιορισμένης κλίμακας κλινική ατομική ή και ομαδική ψυχοθεραπεία. Ο διαγνωστικός του ρόλος επικεντρώνεται στο να συλλέγει πληροφορίες για τη συμπεριφορά του παιδιού από τον εκπαιδευτικό και από τους γονείς, να συγκεντρώνει γραπτά δείγματα των εργασιών του μαθητή, όπως είναι οι ζωγραφιές του παιδιού, και να προβαίνει σε ψυχομετρική αξιολόγηση του παιδιού, χορηγώντας σταθμισμένες ψυχομετρικές κλίμακες για όλους τους τομείς ανάπτυξης και συμπεριφοράς ((Medway & Cafferty, 2011). Ο σχολικός ψυχολόγος δεν αντιλαμβάνεται το

διαζύγιο ως ένα ενιαίο πρόβλημα με αρνητικές συνέπειες, αλλά επικεντρώνονται στις αλλαγές που προκαλούνται από το διαζύγιο (π.χ. μονογονεϊκά σπίτια, αλλαγές στις ρουτίνες και στον τρόπο ζωής, νέα πρότυπα), οι οποίες άλλοτε είναι θετικές (σε περίπτωση ενδοοικογενειακής βίας), άλλοτε αρνητικές και άλλοτε ουδέτερες στα παιδιά (Beekman, 2014). Οι στρατηγικές παρέμβασης που θα ακολουθήσει ο σχολικός ψυχολόγος απέναντι στα παιδιά διαζευγμένων γονέων, εξαρτώνται από τις ατομικές ανάγκες του κάθε παιδιού. Οι ανάγκες γίνονται γνωστές στο σχολικό ψυχολόγο βάσει της ηλικίας του παιδιού, αλλά και βάσει των πληροφοριών που λαμβάνει από το παιδί μέσω της συνέντευξης (Χατζηχρήστου, 2004). Η προσωποκεντρική θεραπεία, με εκπρόσωπό της τον Rogers, αποτελεί μια αποτελεσματική θεραπεία στην περίπτωση των παιδιών διαζευγμένων γονέων καθώς επιδιώκει να παρέχει ένα περιβάλλον εντός του οποίου το παιδί θα καταφέρει να βρει τους δικούς του στόχους ζωής και τους τρόπους για να τους επιτύχει. Βασικός του σκοπός, είναι να θέσει το παιδί στην πορεία προς την αυτοπραγμάτωσή του. Για τον Rogers το σημαντικότερο κομμάτι στην αποτελεσματικότητα της προσωποκεντρικής θεραπείας είναι η ποιότητα της διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης. Στόχος του σχολικού ψυχολόγου είναι να δημιουργήσει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο το παιδί δεν θα κρίνεται, αλλά θα είναι ελεύθερο να εξερευνηήσει νέους τρόπους ύπαρξης. Αυτό σημαίνει ότι η θεραπεία οφείλει να παρέχει τις συνθήκες, οι οποίες είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη που έχει εκ των προτέρων καθοριστεί. Για να το επιτύχει αυτό, ο σχολικός ψυχολόγος πρέπει να διαθέτει τρία χαρακτηριστικά (Bennett, 2010):

1. Να αναπτύξει μια αυθεντική σχέση με το παιδί, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή σε αυτά που του εκμυστηρεύεται.
2. Να επιδεικνύει ενσυναίσθηση σε αυτά που του λέει το παιδί
3. Να παρέχει άνευ όρων αποδοχή, να μην κάνει δηλαδή κριτική στα λεγόμενα του παιδιού.

Ο σχολικός ψυχολόγος οφείλει να βοηθήσει τους δασκάλους του παιδιού και το λοιπό προσωπικό του σχολείου για τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, ώστε να μπορούν να ερμηνεύουν τις συμπεριφορές των παιδιών μέσα στην τάξη, αλλά και να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί με τη δική τους, ως δάσκαλοι, συμπεριφορά. Επίσης ο σχολικός ψυχολόγος ευαισθητοποιεί τους δασκάλους αναφορικά με τις μεταβάσεις που βιώνει ένα παιδί κατά τη διάρκεια του χωρισμού των γονέων του (Beekman, 2014). Τέλος ο σχολικός ψυχολόγος οφείλει να συνεργαστεί και με τους γονείς των μαθητών, να τους ενημερώσει για τα συναισθήματα που

βιώνει το παιδί τους, να τους ενημερώσει για τους τρόπους με τους οποίους οι γονείς μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά τους να προσαρμοστούν στο διαζύγιο και αν το κρίνει απαραίτητο να τους συμβουλέψει να επισκεφθούν ομάδες υποστήριξης διαζευγμένων γονέων (Beekman, 2014).

3.3 Στοιχεία-κλειδιά της επιτυχημένης σχέσης μεταξύ σχολείου και οικογένειας

Μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν τέσσερα στοιχεία-κλειδιά της επιτυχημένης σχέσης μεταξύ σχολείου και οικογένειας και αυτά είναι, η προσέγγιση, η συμπεριφορά, το κλίμα και η δράση. Αυτές οι τέσσερες κατηγορίες, οργανώνουν και δίνουν ιδέες για το πώς μπορεί το σχολείο να υποστηρίξει τα παιδιά σε μια μεταβατική περίοδο της οικογένειας.

Προσέγγιση

Η προσέγγιση είναι το πλαίσιο που χρησιμοποιείται προκειμένου το σχολείο να δουλέψει με την οικογένεια. Η προσέγγιση περιλαμβάνει την αμοιβαία επικοινωνία, την αναγνώριση των οικογενειακών δεσμών και την αμοιβαία επίλυση του προβλήματος. Είναι σημαντικό οι γονείς να ενημερώνουν το σχολείο του παιδιού για οποιαδήποτε αλλαγή προκύψει στο οικογενειακό περιβάλλον και από την άλλη, εξίσου σημαντικό είναι και οι δάσκαλοι να ενημερώνουν τους γονείς για τις σχολικές δραστηριότητες του παιδιού. Σε περίπτωση που οι γονείς χωρίζουν ή ξαναπαντρεύονται είναι λογικό να εστιάζουν στο συγκεκριμένο γεγονός, επομένως ο δάσκαλος σε αυτή τη περίπτωση, πρέπει να πάρει πιο ενεργή πρωτοβουλία (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004) Επίσης, το να αναγνωρίζεται η δυναμική κάθε οικογένειας είναι πολύ σημαντικό κομμάτι για μια επιτυχημένη συνεργασία γονιών-δασκάλων. Μερικές δυναμικές που έχουν οι μονογονεϊκές ή οι μικτές οικογένειες είναι:

1. Ευελιξία.
2. Τα παιδιά μαθαίνουν να προσαρμόζονται στις αλλαγές και να ζούν σε περιβάλλοντα με διαφορετικούς κανόνες και προσδοκίες.
3. Πολλαπλά πρότυπα και ευρύ οικογενειακό δίκτυο
4. Τα παιδιά που ζούν σε μικτές οικογένειες, έχουν μερικά πρότυπα στη ζωή τους και ένα τεράστιο οικογενειακό δίκτυο που αποτελείται από παππούδες του ενός γονέα, του άλλου, του πατριού ή της μητριάς, θείους και θείες από όλες τις πλευρές κλπ.
5. Μεγαλύτερη ωριμότητα και ανεξαρτησία

6. Τα παιδιά που ζούν σε μονογονεϊκές οικογένειες μπορεί να φέρουν μεγαλύτερη ευθύνη ως προς τις δουλειές του σπιτιού και αυξημένο το αίσθημα αυτονομίας και ανεξαρτησίας στη καθημερινότητά τους.

Διαπραγματευτικές

ικανότητες

Όταν οι γονείς χωρίζουν και είναι σε θέση να διαπραγματευτούν με παραγωγικό τρόπο, τα παιδιά μαθαίνουν από το παράδειγμα των γονιών τους.

Γονείς που αγαπούν

Τα περισσότερα παιδιά χωρισμένων γονιών έχουν τουλάχιστον έναν ή και τους δύο γονείς που τα αγαπούν και τα στηρίζουν. Το γεγονός δηλαδή ότι το ζευγάρι παίρνει διαζύγιο, δεν σημαίνει πως παύει να αγαπάει και να φροντίζει το παιδί. Σύμφωνα με τα παραπάνω ,και όταν προκύπτει κάποιο πρόβλημα, η λύση καλό είναι να δίνεται κατόπιν συνεργασίας των γονιών με τους δασκάλους, καθώς κάθε πλευρά, βλέπει τα παιδιά από τη δική του οπτική και το δικό του ρόλο (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004).

Συμπεριφορά

Η συμπεριφορά κάθε πλευράς, μπορεί να ευνοήσει ή να περιορίσει μια συνεργασία. Το να βλέπουν οι δάσκαλοι την εμπλοκή των γονιών ως φυσιολογική και όχι ως παρέμβαση στο εκπαιδευτικό τους έργο ή ως επιθυμία των γονιών για έλεγχο, βοηθάει την ανάπτυξη και ευημερία αυτής της συνεργασίας. Αυτό σημαίνει πως όλοι οι γονείς έχουν δικαίωμα να εμπλέκονται, φυσικά ως ένα βαθμό. Προφανώς υπάρχουν και εκείνοι που εμπλέκονται υπερβολικά ή καθόλου αλλά ειδικά όσοι βιώνουν μια μεταβατική περίοδο , όπως είναι το διαζύγιο ή ένας δεύτερος γάμος, συνήθως εμπλέκονται λιγότερο και αυτό αποτελεί εξίσου πρόβλημα. Η συμπεριφορά είναι κάτι που προέρχεται από τις εμπειρίες κάθε ανθρώπου, σε επαγγελματικό και προσωπικό επίπεδο, στη παιδική ηλικία και στην ενήλικη ζωή του. Για παράδειγμα, αν οι γονείς ενός δασκάλου είναι χωρισμένοι ή ο ίδιος ο δάσκαλος έχει βιώσει το διαζύγιο, τότε αυτές οι εμπειρίες μπορεί να «χρωματίζουν» τη συμπεριφορά του, προς τους διαζευγμένους γονείς των μαθητών του. Είναι λοιπόν σημαντικό για δασκάλους και γονείς, να γνωρίζουν από πού προέρχονται οι συμπεριφορές τους, από ποιες εμπειρίες και βιώματα ενώ έρευνα επάνω σε θέματα οικογένειας και διαζυγίου, μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωση των συμπεριφορών άρα και της γενικότερης συνεργασίας (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004). Επιπλέον, είναι χρήσιμο οι δάσκαλοι να γνωρίζουν τις συμπεριφορές των γονιών απέναντι στα παιδιά, χωρίς να θεωρηθεί ότι το σχολείο παρεμβαίνει υπερβολικά στα σπίτια αυτών των μαθητών,

παραβαίνοντας τα εσκεμμένα. Για παράδειγμα υπάρχουν γονείς που χαίρονται όταν βλέπουν ενδιαφέρον από τη πλευρά του σχολείου σχετικά με την ανατροφή των παιδιών τους και υπάρχουν και άλλοι που παρεξηγούνται. Οι συμπεριφορές των γονιών, συνήθως επηρεάζονται από τις εμπειρίες που είχαν από το σχολείο όταν ήταν εκείνοι, παιδιά. Όσοι γονείς, έχουν θετικά βιώματα από τα σχολικά τους χρόνια, είθισται να είναι πιο ανοιχτοί στην εμπλοκή των δασκάλων. Επιπλέον, η παρέμβαση των γονιών στο εκπαιδευτικό έργο είναι μεγαλύτερη όταν οι γονείς, αντιλαμβάνονται το σχολικό περιβάλλον του παιδιού ως κάτι ζεστό αλλά δομημένο με ξεκάθαρα όρια και πρόγραμμα (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004).

Κλίμα

Ένα βασικό κομμάτι της στήριξης των δασκάλων προς τους διαζευγμένους γονείς, είναι η δημιουργία κατάλληλου κλίματος που αποδέχεται όλα τα είδη οικογένειας και ενθαρρύνει την εμπλοκή όλων των ενηλίκων αυτών των οικογενειών, στη ζωή των παιδιών. Η επικοινωνία είναι που δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για ένα καλό κλίμα μεταξύ σχολικού περιβάλλοντος και γονιών. Με τον όρο «επικοινωνία» στη συγκεκριμένη περίπτωση, εννοούμε την επικοινωνία των δασκάλων και με τους δύο γονείς. Συνήθως, η μητέρα είναι αυτή που έρχεται σε επαφή με όλους τους ενήλικους που εμπλέκονται στη ζωή του παιδιού-δασκάλους, μπέιμπι σίτερ κλπ.-και για κάποιο λόγο, όταν παίρνει διαζύγιο, όλοι οι ενήλικοι θεωρούν πως η επικοινωνία τους σε ότι αφορά το παιδί, θα πρέπει να συνεχίζει να γίνεται μόνο μαζί της. Ωστόσο και οι δύο γονείς θα πρέπει να έχουν την ίδια πρόσβαση στο σχολείο εκτός αν συντρέχει σοβαρός λόγος που έχει επικυρωθεί νομικά και απαγορεύει την εμπλοκή του ενός εκ των δύο γονιών (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004).

Ένα άλλο σημαντικό κομμάτι για τη δημιουργία αυτού του κλίματος, είναι η ενεργή συμμετοχή των γονιών που δεν έχουν την επιμέλεια, στις σχολικές δραστηριότητες των παιδιών. Συνήθως ο γονιός που έχει την επιμέλεια εξαιρεί από αυτές τον άλλο γονιό κάτι που-εκτός του ότι είναι άδικο- δεν προωθεί τη καλή συνεργασία των δασκάλων και με τους δύο γονείς. Επιπλέον, οι δάσκαλοι στα πλαίσια της διατήρησης αυτού του καλού κλίματος, θα πρέπει να σέβονται τη διαφορετικότητα κάθε οικογένειας, λεκτικά και πρακτικά. Λέξεις όπως «διαλυμένα σπίτια» ή «ο κανονικός γονιός» είναι προσβλητικές και καλό είναι να έχουν πάντοτε υπόψη και τους δύο γονείς όταν για παράδειγμα, πρέπει να τους καλέσουν σε κάποια σχολική γιορτή ή για να τους ενημερώσουν για τη πρόοδο των παιδιών. Επίσης, αν δύο γονείς δεν έχουν καλές ή καθόλου σχέσεις μεταξύ τους, ίσως θα πρέπει να τους ενημερώσετε χωριστά για τη πορεία των

παιδιών στο σχολείο. Σε κάθε περίπτωση, για να είναι γνωστές οι σχέσεις μεταξύ των γονιών αλλά και οι γενικότερες συνθήκες μέσα στην οικογένεια, πρέπει οι εκπαιδευτικοί να είναι ανοιχτοί και εγκάρδιοι στην επικοινωνία τους, με τους γονείς (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004).

Δράση

Το σχολικό περιβάλλον είναι σε πλεονεκτική θέση να προσφέρει ουσιαστική βοήθεια στα παιδιά που βιώνουν διάφορα μεταβατικά στάδια μέσα στο σπίτι τους, ακριβώς επειδή προσεγγίζουν καθημερινά πολλές οικογένειες όλων των ειδών. Οι δάσκαλοι μπορούν να βοηθήσουν και να στηρίξουν τα παιδιά που βιώνουν το διαζύγιο των γονιών τους, μέσα από διάφορες ιστορίες, μες από τα βιβλία και από το παιχνίδι. Επίσης οι δάσκαλοι μπορούν να προσφέρουν ενημέρωση στους διαζευγμένους γονείς των μαθητών τους, σε θέματα που αφορούν τα εξής:

1. Στάδια ανάπτυξης του παιδιού.
2. Κοινή ανατροφή του παιδιού (co-parenting).
3. Μονογονεϊκή οικογένεια.
4. Η αντίδραση του παιδιού στα μεταβατικά στάδια μιας οικογένειας (διαζύγιο, δεύτερος γάμος, απόκτηση παιδιού από τον καινούριο γάμο κλπ.).
5. Δημιουργία νέων παραδόσεων και διατήρηση των παλιών.
6. Ενθάρρυνση των γονιών να παρακολουθούν την εξέλιξη και τη σχολική πρόοδο των παιδιών.

Η μειωμένη σχολική απόδοση είναι συνδεδεμένη με το διαζύγιο των γονιών, χωρίς φυσικά αυτό να ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις. Οι εκπαιδευτικοί καλό είναι να ενημερώνουν τακτικά τους γονείς για τη πρόοδο των παιδιών αλλά και για το πώς μπορούν να τα βοηθήσουν να πετύχουν στα μαθήματά τους και φυσικά να μην ξεχνούν να στέλνουν ενημερωτικά σημειώματα και στους δύο γονείς. Επιπλέον, μπορούν να ενθαρρύνουν τους γονείς να κάνουν με τα παιδιά διάφορες εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο σπίτι, που ενισχύουν τη σχολική πρόοδο, παίζοντας -για παράδειγμα- παιχνίδια με αριθμούς και λέξεις ή πηγαίνοντας τα παιδιά σε μουσεία ή δημοτικές βιβλιοθήκες (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004). Κάτι ακόμη που μπορούν να κάνουν οι δάσκαλοι είναι να φέρουν τους γονείς όλων των παιδιών, σε επαφή μεταξύ τους. Ένας τρόπος που μπορεί να οδηγήσει σε μια τέτοια δικτύωση είναι η εθελοντική συμμετοχή των γονιών σε κάποια σχολική γιορτή ή δραστηριότητα. Ή ένας-δύο γονείς που συμμετέχουν πιο ενεργά στο

σχολείο των παιδιών να προσπαθήσουν να «συμπαράσφουρουν» και τους άλλους γονείς, πάντα με προτροπή των δασκάλων. Οι άνθρωποι με κοινές εμπειρίες και βιώματα, όταν έρχονται κοντά, μπορούν να κάνουν θαύματα.

Οι δάσκαλοι λοιπόν, μπορούν να στηρίξουν τα παιδιά διαζευγμένων γονιών με τους εξής τρόπους:

1. Ενθαρρύνοντας τη κατανόηση των διαφορετικών τύπων οικογένειας.
2. Βοηθώντας τα παιδιά να επικοινωνούν μέσα στις οικογένειές τους.
3. Αυξάνοντας την αυτοπεποίθησή τους.
4. Βοηθώντας τα παιδιά να εκφράζουν τα συναισθήματά τους.
5. Υποστηρίζοντας τις θετικές σχέσεις παιδιών-γονιών.

Οι παραπάνω τρόποι φυσικά δεν ενδείκνυνται μόνο για τα παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν χωρίσει, αλλά για όλα τα παιδιά. Τέλος, αν την ημέρα της Μητέρας ή του Πατέρα, υπάρχουν παιδιά που αισθάνονται ότι εξαιρούνται ή νιώθουν άβολα, οι δάσκαλοι μπορούν να προσαρμόσουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα ώστε να μπορούν να συμμετέχουν όλα τα παιδιά, φτιάχνοντας για παράδειγμα μια κάρτα για κάποιο άλλο ενήλικο μέλος της οικογένειάς τους, εξίσου αγαπητό (Χατζηχρήστου, Γ. Χ. 2004). Πολλά παιδιά σήμερα, βιώνουν το διαζύγιο των γονιών τους και ζουν μέσα σε μικτές οικογένειες. Το σχολικό περιβάλλον, μπορεί και πρέπει να υποστηρίζει αυτά τα παιδιά και να τα βοηθά με τρόπους και δραστηριότητες, που αποδέχονται τη διαφορετικότητα και στηρίζουν γονείς και παιδιά, από οποιοδήποτε τύπο οικογένειας και αν προέρχονται.

3.4 Μονογονεϊκή οικογένεια. Μια αυξανόμενη εναλλακτική μορφή οικογένειας

Σύμφωνα με την έκθεση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (1989) ως μονογονεϊκή οικογένεια ορίζεται η οικογένεια στην οποία ένας γονέας χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά ενδεχομένως με άλλα άτομα, ζει μαζί με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί, το οποίο εξαρτάται άμεσα από αυτόν. Οι βασικές πτυχές του ορισμού είναι η οικογενειακή κατάσταση του μόνου γονέα, η σύνθεση του νοικοκυριού και το εξαρτώμενο παιδί.(Κογκίδου, 1995). Στην περίπτωση της μονογονεϊκής οικογένειας έχουμε άρνηση της συζυγικής σχέσης αλλά και αποδοχή της γονεϊκής. Ο γονεϊκός ρόλος συνεχίζει να υφίστανται και μετά την ρήξη του συζυγικού σχήματος. Το διαζύγιο όπως αναλύσαμε παραπάνω αποτελεί την λύση του γάμου, αλλά όχι της οικογένειας, η οποία δεν

διαλύεται, απλώς αλλάζει μορφή με την απουσία του ενός γονέα από το νοικοκυριό (Μπάμπαλης, 2005β). Σύμφωνα με την Sullerot (1984), ο όρος "Μονογονεϊκή οικογένεια" είναι λανθασμένος, καθώς τα παιδιά έχουν κατά κανόνα πατέρα ή μητέρα που δεν αποτελεί μέλος του νοικοκυριού αλλά αποτελεί μέλος της οικογένειας τους και συνεπώς, τονίζει ότι πρόκειται για μέλος του νοικοκυριού.

Στην σύγχρονη εποχή, για την αξιολόγηση μίας οικογένειας ως υγιούς ή μη, δε δίνεται έμφαση στην μορφή της οικογένειας, δηλαδή εάν οι γονείς μένουν μαζί ή όχι, αλλά στις διεργασίες λειτουργίας της οικογένειας και στην διαδικασία με την οποία γίνεται η μετάβαση από την μια στην άλλη (Μουσούρου, 1984). Έτσι δεν αντιμετωπίζεται η μονογονεϊκή οικογένεια ως μια "άρρωστη και μη υγιής οικογένεια", καθώς η κοινή γνώμη έχει αποτραβηχτεί, από τις παραδοσιακές στερεότυπες αντιλήψεις, στις οποίες η οικογένεια με τους δύο γονείς αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο οικογένειας (Κατάκη, 1990). Η κοινή γνώμη είχε συνηθίσει να ταυτίζει την ενήλικη ζωή του ατόμου με την έγγαμη κατάσταση και να θεωρεί το γάμο ως το "μόνο φυσικό προορισμό του ανθρώπου, γι' αυτό υπήρχε ανέκαθεν η κοινωνική προκατάληψη απέναντι στην συγκεκριμένη μορφή οικογένειας. Παρόλα που διαφαίνεται μια προοδευτική αλλαγή στην στάση των ανθρώπων απέναντι στην μονογονεϊκή οικογένεια σε σχέση με το παρελθόν, λόγω του ότι δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη αριθμητικά, διατηρείτε ακόμη έντονο το κοινωνικό στίγμα.

Επίλογος

Η παρούσα εργασία μελέτησε το διαζύγιο και τις επιδράσεις του στα παιδιά προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και το ρόλο τόσο του εκπαιδευτικού, όσο και του σχολικού ψυχολόγου απέναντι στα παιδιά διαζευγμένων γονέων. Το διαζύγιο είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο με αυξημένη συχνότητα. Όπως τονίστηκε στην παρούσα εργασία ο αριθμός διαζυγίων αυξάνεται διαρκώς σε όλες τις κοινωνικο-οικονομικές τάξεις, στις περισσότερες χώρες. Ως αίτια διαζυγίου αναφέρονται διαπροσωπικοί παράγοντες (έλλειψη επικοινωνίας, εμπιστοσύνης), κοινωνικοί παράγοντες (επαγγελματικά, ανταγωνισμός, αλλαγή του ρόλου των φύλων) και μεταβολές στις απόψεις και τις στάσεις των ατόμων (μη ικανοποίηση από τον έγγαμο βίο). Τα προβλήματα αυτά ενδυναμώνονται και από τη ρουτίνα της καθημερινότητας. Το διαζύγιο δεν αποτελεί όμως μόνο ένα κοινωνικό και οικογενειακό γεγονός. Είναι μια εξαιρετικά οδυνηρή και βαθμιαία διάλυση ψυχολογικών, συναισθηματικών και κοινωνικών δεσμών, μια περίοδος πένθους, τόσο για το ζευγάρι, όσο κυρίως για τα παιδιά.

Το ζευγάρι, ξεχωριστά πλέον βιώνει συναισθήματα απώλειας, μοναξιάς, πένθους και στρες. Οι άνδρες μετά το διαζύγιο γίνονται πιο ευάλωτοι σε διάφορες σωματικές και ψυχικές παθήσεις, συγκριτικά με τις γυναίκες. Παρουσιάζουν συχνότερα συμπτώματα που σχετίζονται με το στρες και την κατάθλιψη και είναι περισσότερο ευαίσθητοι σε διάφορες ψυχικές παθήσεις. Ο χωρισμός θεωρείται ως μία διαδικασία που απαιτεί πολλές αλλαγές και προσαρμογές από γονείς και παιδιά. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τα παιδιά το διαζύγιο των γονιών τους εξαρτάται από την προσωπικότητα και την ιδιοσυγκρασία των παιδιών, την ηλικία τους, αλλά και από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των γονέων, δηλαδή τους στόχους, τις προσδοκίες, τις αξίες, τις απόψεις, τις ανάγκες, και τα ενδιαφέροντα τους, που καθορίζουν τις πρακτικές διαπαιδαγώγησης. Ως σημαντικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά αναφέρθηκαν στην παρούσα εργασία η διαταραχή στον ψυχικό και στον συναισθηματικό τους κόσμο, συχνά κρίσεις κατάθλιψης, συμπτώματα άγχους, ντροπής, φόβου, αισθήματα μοναξιάς και απομόνωσης, ενοχές και τύψεις. Αρκετά παιδιά παρουσιάζουν άσχημη συμπεριφορά, επιθετικότητα παραπτωματικότητα, και ρήξεις στην «σχέση γονιού και παιδιού», διότι το διαζύγιο επιφέρει μια μεταβολή της σχέσης του παιδιού με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και ως προς την χρονική διάρκεια της επαφής αλλά και ως προς την ποιότητα της σχέσης. Στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος τόσο του εκπαιδευτικού, όσο και του σχολικού ψυχολόγου να βοηθήσει τα παιδιά να διέλθουν από το στάδιο αυτό και να βιώσουν τον χωρισμό όσο το δυνατόν περισσότερο ανώδυνα. Η συμπαράσταση και η ένδειξη κατανόησης αποτελούν μόνο δύο τρόπους για τη στήριξη των παιδιών. Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία αξίζει να αναφερθεί πως όπως ακριβώς συμβαίνει με την ανάρρωση από ένα βαρύ τραυματισμό έτσι και στο χωρισμό η διαδικασία είναι μακρά και επίπονη. Γι' αυτό κάποιες επακόλουθες συναισθηματικές συγκρούσεις μπορεί να μην επιλυθούν ποτέ. Γενικά, η πλήρης αποκατάσταση από το χωρισμό ή το διαζύγιο απαιτεί πολλά χρόνια (Μάρκος, 1998). Ο χωρισμός, είναι ένα γεγονός της ζωής και σημασία έχει πως ο καθένας μπορεί να αντιμετωπίσει το γεγονός αυτό. Για ορισμένους μπορεί να είναι πηγή δυστυχίας και το τέλος κάθε προσπάθειας, ενώ για άλλους να σημαίνει την αρχή μιας καινούργιας ζωής. Όταν ξεπεραστεί η φάση σύγχυσης και μοναξιάς, οι περισσότεροι εντάσσονται στο κοινωνικό σύνολο και συμμετέχουν σε φιλικές συγκεντρώσεις και σε άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις. Λίγοι είναι αυτοί που παραμένουν στην απομόνωση.

Βιβλιογραφία

Ξενογλώσση

1. Amato, P. R. (2000). *Consequences of Divorce for Adults and Children*. Journal of Marriage and the Family, 62, 1268-1287.
2. Amato, P., & Keith, B. (1991). *Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis*. Journal of Marriage and the family, 53, 43-58.
3. Ängarne-Lindberg, T., Wadsby, M., & Berterö, C. (2009). *Young adults with childhood experience of divorce: disappointment and contentment*. Journal of Divorce and Remarriage, 50, 172-18.
4. Baum, N. (2003). *The male way of mourning divorce: When, what and how*. Clinical Social Work Journal, 31 (1), 37-50.
5. Beekman, N. (2014). *Helping Children Cope with Divorce: The School Counselor's Role. Highlights: An ERIC/CAPS Digest*. Ανακτημένο από: <http://www.ericdigests.org/pre-925/divorce.htm> [πρόσβαση στις 15/12/2014]
6. Bennett P. (2010). *Κλινική Ψυχολογία και ψυχοπαθολογία*, Αθήνα: Πεδίο
7. Bradshaw, J., Stimson, C., Skinner, C., & Williams, J. (1999). "Non-resident fathers in Britain", in S. McRae (ed.) *Changing Britain: Families and Households in the 1990s*, Oxford University Press, Oxford.
8. Clarke - Stewart, A., & Brentano, C. (2006). *Divorce. Causes and consequences*. USA: Alison Clarke-Stewart and Cornelia Brentano.
9. Cui, M., Fincham, F. D., & Durtschi, J. A. (2011). *The effect of parental divorce on young adults' romantic relationship dissolution: What makes a difference?.* Personal relationships, 18(3), 410-426.
10. Davies, P. T., Cummings, E. M., & Winter, M. A. (2004). *Pathways between profiles of family functioning, child security in the interparental subsystem, and child psychological problems*. Development and Psychopathology, 16, 525-550.
11. DeLucia-Waack, J. L., & Gerrity, D. A. (2001). *Effective children of divorce groups for elementary school children*. Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families, 9(3), 273-284.
12. Elder, G.H. (1994). *Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the Life Course*, Social Psychology Quarterly 57, 4–15.
13. Ellison, C. G., Walker, A. B., Glenn, N. D., & Marquardt, E. (2011). *The effects of parental marital discord and divorce on the religious and spiritual lives of young adults*. Social Science Research, 40(2), 538-551.
14. Emery, R. E. (2012). *Renegotiating family relationships: Divorce, child custody, and mediation*. Guilford Press.
15. Eurostat (2006). *Social Portrait of Europe*. Ανακτημένο από: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> [πρόσβαση στις 15/12/2014]
16. Felix, D. S., Robinson, W. D., & Jarzynka, K. J. (2013). *The influence of divorce on men's health*. Journal of Men's Health, 10(1), 3-7.

17. Final Report (2009). "Lone Parent Families in the European Community". *Commission of the European Communities. Directorate – General. Employment Industrial and Social Affairs.*
18. Giddens, A. (2013). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age.* John Wiley & Sons.
19. Gottman, J. M. (2014). *What predicts divorce?: The relationship between marital processes and marital outcomes.* Psychology Press.
20. Grych, J. H., & Fincham F. D. (2001). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications.* Cambridge: Cambridge University Press
21. Grych, J. H., & Fincham F. D. (2001). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications.* Cambridge: Cambridge University Press
22. Healy, J. M., Stewart, A. J., & Copeland, A. P. (1993). The role of self-blame in children's adjustment to parental separation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 279–289
23. Held, L., & Waite, E. (2014). Divorce and child development. Ανακτημένο από: <http://lnheld.iweb.bsu.edu/portfolio/resources/DSP.pdf> [πρόσβαση στις 18/12/2014]
24. Henslin, J. M. (2000). Γιατί υπάρχουν τόσα πολλά διαζύγια;. Στο Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (επιμ). *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας.* Αθήνα: Gutenberg
25. Hetherington, E. M. (2014). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: A risk and resiliency perspective.* Psychology Press.
26. Hetherington, E. M., & Arasteh, J. D. (Eds.). (2014). *Impact of Divorce, Single Parenting and Stepparenting on Children: A Case Study of Visual Agnosia.* Psychology Press.
27. Hughes, K. (2005). *The Adult Children of Divorce: Pure Relationships and Family Values?* *Journal of Sociology*, 41, 23-48.
28. Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: *A decade review of research.* *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39, 963-973.
29. Kim, H. S. (2011). Consequences of parental divorce for child development. *American Sociological Review*, 76(3), 487-511.
30. Kuijsten, A., & Strohmeier, K. P. (1997). Ten Countries in Europe: An Overview. Στο F.-X. Kaufmann, A. Kuijsten, H.-J. Schulze, & K. P. Strohmeier (eds). *Family Life and Family Policies in Europe, 1: Structures and Trends in the 1980s,* Oxford: Clarendon Press.
31. Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 29, 232-244.
32. Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52, 258–270.
33. Leon, K. (2014). *Helping Children Adjust to Divorce: A Guide for Teachers.* Ανακτημένο από: <http://extension.missouri.edu/publications/DisplayPub.aspx?P=GH6611> [πρόσβαση στις 18/12/2014]
34. Medway, F. J., & Cafferty, T. P. (2013). *School psychology: A social psychological perspective.* Routledge.
35. Moon, M. (2011). *The effects of divorce on children: Married and divorced parents' perspectives.* *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(5), 344-349.
36. Mullett, E., & Stolberg, A. L. (2002). Divorce and its impact on the intimate relationships of young adults. *Journal of Divorce & Remarriage*, 38(1-2), 39-60.

37. Mustonen, U., Huurre, T., Kiviruusu, O., Haukkala, A., & Aro, H. (2011). Long-term impact of parental divorce on intimate relationship quality in adulthood and the mediating role of psychosocial resources. *Journal of Family Psychology*, 25(4), 615.
38. Nederhof, E., Belsky, J., Ormel, J., & Oldehinkel, A. J. (2012). Effects of divorce on Dutch boys' and girls' externalizing behavior in Gen \times Environment perspective: Diathesis stress or differential susceptibility in the Dutch Tracking Adolescents' Individual Lives Survey study?. *Development and psychopathology*, 24(03), 929-939.
39. Riggio, H. R., & Valenzuela, A. (2011). Parental marital conflict and divorce, parent-child relationships, and social support among Latino-American young adults. *Personal Relationships*, 18(3), 392-409.
40. Roussos, A., Francis, K., Zoubou, V., Kiprianos, S., Prokopiou, A., & Richardson, C. (2001). The standardization of Achenbach's Youth Self-Report in Greece in a national sample of high school students. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 10, 47-53.
41. Saghir, S. F. (2000). Divorce and Women. *BYU Prelaw Review*, 13(1), 25-32.
42. Sigal, A. B., Wolchik, S. A., Tein, J. Y., & Sandler, I. N. (2012). Enhancing youth outcomes following parental divorce: A longitudinal study of the effects of the New Beginnings Program on educational and occupational goals. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 41(2), 150-165.
43. Sigfusdottir, I. D., Asgeirsdottir, B. B., Sigurdsson, J. F., & Gudjonsson, G. H. (2011). Physical activity buffers the effects of family conflict on depressed mood: A study on adolescent girls and boys. *Journal of adolescence*, 34(5), 895-902.
44. Skalkidou, A. (2009). Parental Family Variables and Likelihood of Divorce. *Sozial- und Präventivmedizin*, 45(2), 95-101
45. Strong, B., & Cohen, T. (2013). *The marriage and family experience: Intimate relationships in a changing society*. Cengage Learning.
46. Tasker, F. (2014). Commentary:(How) does the experience of parental divorce in childhood contextualize adult development? Reflections on Fergusson et al.(2014). *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(4), 361-362.
47. Vélez, C. E., Wolchik, S. A., Tein, J. Y., & Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: A longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child development*, 82(1), 244-257.
48. Veríssimo, M., Santos, A. J., Fernandes, C., Shin, N., & Vaughn, B. E. (2014). Associations Between Attachment Security and Social Competence in Preschool Children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 60(1), 80-99.
49. Wallerstein, J. S. & Lewis, J. M. (2004). The Unexpected Legacy of Divorce-Report of a 25 Year Study. *Psychoanalytic Psychology*, 21(3), 353-370

Ελληνική βιβλιογραφία

50. Ασκητής, ΑΘ. (1998). *Αντιμετωπίζοντας το παιδί στην περίοδο του διαζυγίου*. ΑΘΗΝΑ: Λιβάνης ΑΑ.
51. Γεώργας, Δ. (1998). *Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας*. Στο Γ. Τσιάντης (Επιμέλεια έκδοσης), Βασική παιδοψυχιατρική (Τόμος 2ος, σσ. 101- 143). Αθήνα: Καστανιώτης.
52. Ε.Σ.Υ.Ε. (2008). *Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, σύνθεση του Πληθυσμού*, Αθήνα
53. Κατάκη, Χ. (1984). *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*. Αθήνα: Κέδρος

54. *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
55. Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα-Προοπτικές -Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
56. Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες*. Αθήνα: Λιβάνης.
57. Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2000). *Έννοια του εαυτού, σχέσεις με τους γονείς και γονεϊκή στήριξη κατά την εφηβεία*. Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 30,163-191.
58. Μουσούρου, Λ. (1999). *Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών*. Στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 98-99, 5-19
59. Μουσούρου, Λ. (1999). *Ελληνική οικογένεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Γουλανδρή
60. Μπαμπάλης, Θ. (2005). *Παιδιά μονογονικών οικογενειών – Βοηθώντας τη σχολική προσαρμογή τους*. Αθήνα: Ατραπός
61. Μπαμπάλης, Θ. (2005). *Μονογονεϊκή οικογένεια. Βοηθώντας στην σχολική προσαρμογή τους*. Αθήνα: Ατραπός
62. Μπερερής, Π. και Τρούκη, Ε. (2008). *Λόγος και Επικοινωνία στην εκπαιδευτική πράξη*. Αθήνα : Ελληνοεκδοτική
63. Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2003). *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg
64. Παπανούτσος, Ε. Π., (2008). *Ψυχολογία*. ΑΘΗΝΑ: Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ
65. Παππά, Β. (2006). *Επάγγελμα γονέας: Ψυχολογικοί τύποι γονέων και συμπεριφορά παιδιών και εφήβων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
66. Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1993). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* (Τόμος 2). Αθήνα: Αυτοέκδοση.
67. Ρήγα, Α.Β., Αποστολίδου, Ε., Βιέρου, Α.Μ., Γεωργατζιά, Μ., Καλογεράκη, Ε., Κρουσταλλάκη, Δ., Νιφόρα, Μ., Ξενάκη, Μ., Παντερή, Μ., Σουσουγένη, Ε., Σταυράκη, Μ. και Σφυράκης, Κ. (2006). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για το διαζύγιο*. Στο Ρήγα, Α.Β. (επιμ.). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια σήμερα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
68. Συμεού, Μ. (2005). *Το στρες και οι επιπτώσεις του σε παιδιά χωρισμένων γονέων*. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία. Λεμεσός: Νοσηλευτική Σχολή Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου.
69. Φίλιας, Β. (1999). *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
70. Χατζηχρήστου, Γ. Χ. (2004). *Εισαγωγή στη Σχολική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
71. Χατζηχρήστου, Χ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά: Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

